

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTR MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Hüseynova Aysel Bulud qızı

"Ticarətdə maliyyə nəticələrinin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsi" mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060402 «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisaslaşma:

**«Xidmət sferasında mühasibat
uçotu və audit»**

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Ə.İ.Daşdəmirov

Elmi rəhbər:

i.e.d.prof. Q.Ə.Abbasov

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. S.M.Səbzəliyev

B A K I - 2015

GİRİŞ

Müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizin qarşılaşdığı müharibə şəraitinə və ağır iqtisadi-siyasi vəziyyətə baxmayaraq ölkə rəhbərliyinin uğurlu siyasəti nəticəsində həyata keçirilən geniş iqtisadi – siyasi islahatlar, iri regional layihələr və xüsusi dövlət proqramları sayəsində Azərbaycan keçid dövrünü müvəffəqiyyətlə başa vuraraq hal-hazırda regionda və dünyada bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan və sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişafının əsas amillərindən biri kimi korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Magistr dissertasiyası kimi qələmə alınan mövcud iş müəssisələrin maliyyə nəticələri haqqındadır. Dissertasiya işinin əsas məqsədi “müəssisələr necə investisiya qoyurlar və bunun üçün tələb olunan pulu necə əldə edirlər?” kimi suallara cavab tapmaqdan ibarətdir. O, eyni zamanda maraqlananlara müəssisələrin və fərdlərin qarşılaşdıqları mühüm maliyyə məsələlərinin əksəriyyətinin həllində sistemli və məntiqi düşünmə üçün müəyyən çərçivə təklif edir.

Plan iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə məsələləri vacib, maraqlı və diqqət tələb edən elmdir.

Ona görə vacibdir ki, bugünkü investisiya qərarları 10, 20 və daha çox il müddətinə müəssisənin biznes fəaliyyətini müəyyən edə bilər. Həmçinin müəssisənin uğurlu və ya uğursuzluğu onun lazım olan kapitalı əldə edə bilmək qabiliyyətindən çox asılıdır.

Maraqlı olmasının səbəbləri çoxdur. Maliyyə qərarları çox vaxt böyük pul məbləğləri ilə əlaqədar olur. Böyük investisiya layihələri və ya satınalmalar bəzən milyardlarla manatın cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, qloballaşan dünyada maliyyə özü mahiyyət etibarilə beynəlxalq xarakter daşıyır və sürətli dəyişmələrə məruz qalmaqla yanaşı cinayətkar əməllərdən də uzaq deyildir.

Maliyyə həm də diqqət tələb edəndir. Maliyyə qərarları demək olar ki, heç vaxt qurtarmır və müəssisənin içərisində olduğu maliyyə bazarları sürətlə fəaliyyət göstərir və dəyişirlər. Yaxşı maliyyəçi eyni vaxtda həddən artıq proqramların öhdəsindən gəlməli olur, lakin hər maliyyəçi dəyişmələrə düzgün reaksiya verməyi bacarmır. Bunun üçün sadəcə qaydaları bilmək kifayət etmir, müəssisələrin və maliyyə bazarlarının davranışlarında baş verən dəyişikliklərin səbəbini anlamaq tələb olunur. Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi üçün müvafiq biliklərə malik olduqda çətin problemlərin həlli asanlaşır.

Dissertasiya işi maliyyə və onun nəticələri haqda biliklərin verilməsinə həsr olunub. Əlbəttə, burada maliyyə nəticələri sahəsində ensiklopedik biliklərdən söhbət getmir. Magistrant Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində oxuduğu dövrdə və bu və ya digər müəssisə və təşkilatlarda işlərlə tanış olduqda dövr ərzində qazanılan təcrübəyə əsaslanaraq maliyyə nəticələrinin əsas bölmələrinin şərhinə diqqət yetirmiş və çalışmışdır ki, yazdığı magistr dissertasiyasında elmi araşdırmalar aydın başa düşülən, faydalı və maraqlı etsin.

Dissertasiya işi 3 fəsildən ibarətdir.

Birinci fəsil müəssisənin maliyyə nəticələrinin mahiyyətinin açıqlanmasına, müəssisənin idarə olunmasının təşkilati strukturunda maliyyə komponentinin rolu və funksiyalarına, müəssisənin və onun maliyyəsinin əsas məqsədinin izahına, müəssisənin fəaliyyətində iştirak edən müxtəlif şəxslərin maraqlarının nəzərə alınmasına və maliyyənin konseptual əsaslarına həsr olunmuşdur.

İkinci fəsildə yeni təsərrüfatçılıq – bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələri və onların uçotunun təşkili problemləri məsələlərindən bəhs edilir.

Üçüncü fəsil müəssisənin maliyyə nəticələrinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təhlili problemlərini əhatə edir.

Mövzu üzrə verilmiş nəzəri biliklər şərti və təcrübəvi misallar vasitəsilə möhkəmləndirilmiş və hər fəslin sonunda praktiki məsələlər üçün çoxlu sayda sual və çalışmalar təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Öyrəndiyimiz magistr dissertasiyasına aid olan problemin əsası XVIII əsrdə yaşamış Adam Smitin (1723-1790) “Xalqların sərvəti” əsəri ilə qoyulmuş firma nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Həmin əsərdə müəllif məhsulun bazar qiyməti ilə onun təbii qiyməti (bu məhsulun istehsal etmək üçün zəruri olan xərclərlə müəyyənləşən qiyməti) arasındakı münasibəti tədqiq etmişdir. Smitin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, rəqabət bazar və təbii qiymətlər arasında tarazlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Ondan sonra gələn tədqiqatçılar (Uilyam Cevons, Alfred Marşal, Con Klark, Edvard Çemberlin və başqaları) bu nəzəriyyəyə tələb və təklifin təhlili, limit faydalılıq, bazar rəqabəti və s. aspektləri əlavə etmişlər.

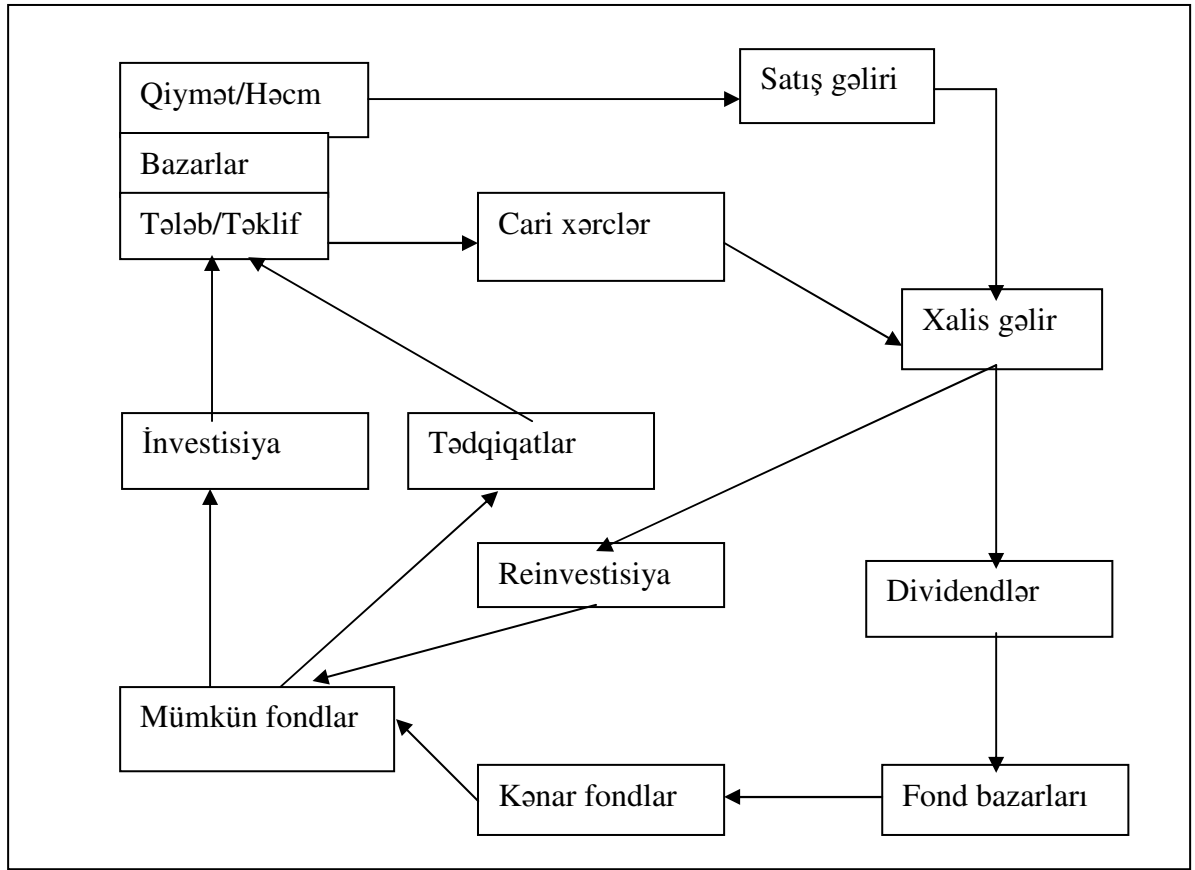
İstənilən müəssisənin fəaliyyətində onun müxtəlif bazarlarla qarşılıqlı əlaqələrinin olması vacibdir. Bu bazarlarda müəssisə ona lazım olan zəruri ehtiyatları (istehsal amiyyərini) əldə edir və öz xidmət və məhsullarını reallaşdırır (satır). Əksər hallarda bazarda müəssisənin həyata keçirdiyi əməliyyat maliyyə terminləri ilə ifadə olunur. Maliyyə qərarlarının vacibliyi də elə bununla bağlıdır. Odur ki, tədqiqatçılar müəssisənin təşkili və fəaliyyətinin vahid (tam) modelinin 3 hissənin sintezindən ibarət olduğunu qəbul edirlər:

- *Maliyyə modeli* (tələb olunan fondların formalaşdırılması və qiymətli kağızlarının fond bazarındakı vəziyyəti barədə müəssisənin siyasəti);
- *Bazar modeli* (tələb və təklifə uyğun olaraq məhsulun qiyməti və istehsal həcmının müəyyənləşdirilməsi üzrə müəssisənin siyasəti);
- *Xərclər modeli* (yığılmış fondların investisiya qoyuluşuna və tədqiqat işlərinə xərclənməsi üzrə müəssisənin siyasəti).

Göstərilən altmodellərin adları şərtidir. Şəkil 1.1-də müəssisənin təşkili və fəaliyyətinin tam modeli verilmişdir.

Müəyyən istehsal gücünə malik olan müəssisə öz məhsulu ilə bazara çıxır. Tələb/təklif mexanizmi ilə bazarda müəyyənləşən qiymət, bazarın həcmi və müəssisənin fəaliyyət miqyası ilə müəyyələnən istehsal həcmi əsas parametrlər kimi müəssisənin ümumi satış gəlirini formalaşdırır. İstehsal və satışla bağlı xərclər ödənildikdən sonra müəssisənin *xalis gəliri* müəyyənləşir ki, bunda bir hissəsi sahibkarlar tərəfindən dividendlər şəklində götürülür. Xalis gəlirin qalan hissəsi isə müəssisənin fəaliyyətinə reinvestisiya olunur, başqa sözlə fondların (vəsait mənbələrinin) artması baş verir. Burada müəssisənin dividend siyasəti mühüm rolə malikdir. Müəssisənin ixtiyarında olan maliyyə, ehtiyatları (fondlar) maddi-texniki bazanın inkişafına, tədqiqatlara (yeni investisiya imkanlarının araşdırılması, istifadə olunan texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə), yeni istehsal və biznes sahələrinin əldə olunmasına sərf olunur.

Göründüyü kimi bu modelin bütün elementləri maliyyə terminlərində ifadə olunurlar və demək olar ki, burada əsas rolə maliyyə komponenti oynayır. Bununla yanaşı aydındır ki, heç bir müəssisə təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. O, müəyyən sosial-iqtisadi və hüquqi mühitdə yerləşir və vahid iqtisadi sistemin yalnız bir elementidir. Bu amil müəyyən konseptual xarakterli məhdudiyyətlərin qarşıya çıxmasına səbəb olmaqla yanaşı müəssisənin fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və maliyyə

Şəkil 1.1. Müəssisənin təşkili və fəaliyyətinin modeli.

menecerləri maliyyə planlaşdırması çərçivəsində qərar qəbul edərkən konkret şəraiti nəzərə alaraq optimal davranış xəttini tapmağa çalışırlar.

Ümumiqtisadi kateqoriya olaraq maliyyə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar vasitəsilə müxtəlif səviyyəli sosial-iqtisadi sistemlərin təşkilati strukturunun və fəaliyyət prosesinin mühüm komponentlərindən biri kimi maliyyənin mahiyyəti aşkara çıxır. Müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı maliyyənin funksiyaları (1) investisiya – bölüşdürmə, (2) fondyaratma (mənbə), (3) gəliri bölüşdürmə, (4) maraqların təmin olunması və (5) nəzarətdən ibarətdir.

1. İnvestisiya – bölüşdürmə funksiyası. Müəssisənin əsasını investisiyalar təşkil edir. Müəssisənin fəaliyyətində tez-tez qarşıya çıxan suallardan biri mövcud maliyyə resurslarını haraya yönəltməkdən ibarətdir. İnvestorların müəssisənin formalaşmasında iştirakı dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində maliyyənin bilavasitə rolu böyükdür. Qoyulan

investisiyaların pul ifadəsində təzahürü onların müxtəlif istiqamətlər üzrə bölgüsünün həyata keçirməsini asanlaşdırır.

2. Fondyaratma və mənbə funksiyası. Maliyyə mənbələri rolunu oynayan müxtəlif fondların yaranmasında müəssisənin maliyyəsi mühüm yer tutur. Maliyyənin bu funksiyası onun maliyyə mənbələrinin optimallaşdırılmasında özünü göstərir. Hər bir müəssisə müxtəlif mənbələrdən maliyyələşir: mülkiyyətçilərin payı, kreditlər, kreditor borclar, reinvestisiya olunmuş gəlir və s. Bir qayda olaraq maliyyə mənbələri ödənişsiz (havayı) olurlar. Cəlb olunmuş hər bir maliyyə mənbəyindən istifadəyə görə haqq ödəmək lazım gəlir. Mənbələr çox və onlara görə ödənilməli olan haqların məbləğləri fərqli olduğu üçün təbii olaraq onların optimal kombinasiyasının seçilməsi zərurəti ortaya çıxır. Strateji investisiya proqramlarını həyata keçirmək üçün iri həcmli əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması zamanı bu aspekt xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Bu prosesdə müxtəlif variantların müqayisəsi və qiymətləndirilməsi maliyyə terminləri dilində həyata keçirilir.

3. Gəliri bölüşdürmə funksiyası. Müəssisənin yaradılması və fəaliyyətində onun mülkiyyətçiləri həlledici rola malikdirlər. Onlar müəssisəni ləğv edə və yaxud izafi dəyəri dividend şəklində götürərək onun fəaliyyətini genişləndirmədən sabit bir səviyyədə saxlaya bilərlər. Həmçinin, bunun əksinə olaraq gələcəkdə daha çox gəlir əldə etmək ümidi ilə dividendlərdən imtina edə və gəlirin hamısını reinvestisiyaya yönəldə bilərlər. Bu növ qərarlar müəssisənin dividend siyasəti çərçivəsində formalaşır. Müəssisənin maliyyəsi dividend siyasəti çərçivəsində gəlirin bölüşdürülməsi (reinvestisiya və dividendlər arasında) funksiyasını həyata keçirir.

4. Maraqların təmin olunması funksiyası. Müəssisənin məqsədi fasiləsiz olaraq gəlir yaratmaq və bununla da sahiblərinin (mülkiyyətçilərinin) kapitalını artırmaqdan ibarətdir. Bu mənada müəssisənin maliyyəsi investorların maraqlarını gəlir və yaxud dividendlər formasında təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, müəssisənin öz tərəfdaşları ilə

münasibətləri son hesabda pul münasibətlərindən ibarət olur ki, burada da tərəflərin maraqlarının təmin olunması funksiyasını müəssisənin maliyyəsi həyata keçirir.

5. Nəzarət funksiyası. Məhz maliyyə göstəriciləri vasitəsilə müəssisənin resurs potensialından səmərəli istifadəyə nəzarət etmək mümkün olur. Nəzarət funksiyası müəssisənin özü ilə yanaşı həm də onun mülkiyyətçiləri, tərəfdaşları və dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Burada cərimələndirmə sanksiyalarının tətbiqi və mükafatlandırma mühüm rol oynayır.

Maliyyənin göstərilən funksiyalarının əksəriyyəti müəssisədə maliyyə idarəçiləri çərçivəsində həyata keçirilir.

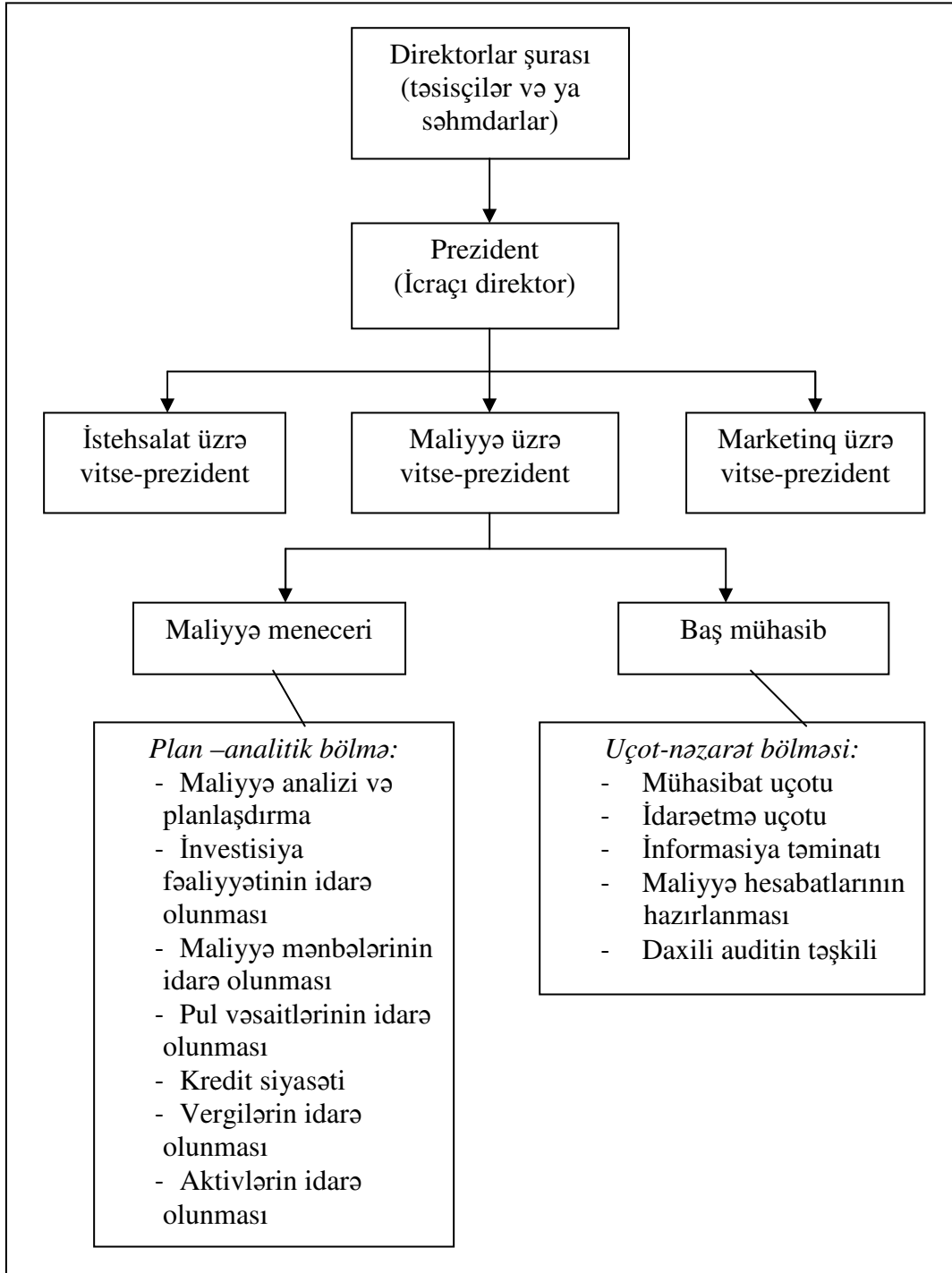
1.2. MÜƏSSİSƏNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏŞKİLATI STRUKTURUNDA MALİYYƏNİN YERİ

Maliyyə dilində ifadə etsək, *müəssisə* - qoyulmuş investisiyaların nəticəsi olan pul vəsaitlərinin axınlarından (pulun daxil olması və ödənişlərdən) ibarətdir. Bu axınları optimallaşdırmaq üçün hər bir müəssisədə maliyyə idarəetməsi üzrə müəyyən təşkilati struktur yaranır. Bu struktur pul axınlarını optimallaşdırmaqla yanaşı həm də yuxarıda göstərilən əsas funksiyaların həyata keçirilməsini təmin edir.

İstənilən sosial-iqtisadi sistem yaradılan zaman texnoloji və maliyyə-təsərrüfat proseslərinin təşkil edilməsi və normal fəaliyyət göstərməsini təmin edən müvafiq idarəetmə sistemi formalaşdırılır. İdarəetmə strukturunun əsasını *təşkilati struktur*, yəni qarşılıqlı əlaqədə olan struktur və funksional bölmələrin məcmusu təşkil edir. *Maliyyə idarəetməsi sistemi* heç şübhəsiz ki, ümumi idarəetmə sisteminin mühüm komponenti sayılır. Müəssisənin ölçüsündən və fəaliyyət miqyasından asılı olaraq maliyyə idarəetməsinin təşkilati strukturu müxtəlif ola bilər.

Kiçik müəssisələrdə bu struktur ümumiyyətlə olmaya da bilər və bütün maliyyə məsələləri müəssisənin rəhbəri ilə baş mühasibi tərəfindən birgə həll oluna bilər. Hətta baş mühasibin funksiyaları da müəssisənin rəhbəri tərəfindən həyata keçirilə bilər. İri müəssisələrdə isə təşkilati strukturun tərkibində maliyyə komponentinin olması vacibdir.

Aşağıdakı sxemdə müəssisənin maliyyə xidmətinin iki bölmədən ibarət olduğu görünür: *plan-analitik* və *uçot nəzarət* bölmələri. Birinci bölmə maliyyə axınlarının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və təşkili məsələlərinə cavab verir. İkinci bölmə isə uçot, maliyyə nəzarəti və müəssisənin fəaliyyətində maraqlı tərəflərin məlumat təminatını təşkil edir.

Şəkil 1.2. Müəssisənin idarə olunmasının təşkilat strukturunda maliyyə komponenti.

Aydındır ki, hər iki bölmə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməlidir.

Həç bir təşkilati struktur bir dəfəyə və həmişəlik, dəyişməz formada yaradılmadığı kimi müəssisənin maliyyəsinin təşkilati strukturunun formalaşması və optimallaşdırılması da uzun prosesdir. Bu prosesdə aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması vacibdir:

1. İqtisadi səmərəlilik prinsipi. Müəssisənin maliyyəsinin idarə olunması sisteminin (təşkilati strukturun) yaradılması müəyyən xərclərlə müşayiət olunduğu üçün bu sistem iqtisadi cəhətdən səmərəli (məqsədəuyğun) olmalıdır. Bu məqsədəuyğunluğun birmənalı kəmiyyət qiymətləndirməsi həmişə mümkün olmadığı üçün təşkilati strukturun optimallaşdırılması ekspertlərin rəyləri əsasında dinamikada həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, o tədricən formalaşır və həmişə subyektiv olur.

2. Maliyyə nəzarəti prinsipi. Bütövlükdə müəssisənin, eləcə də onun bölmələrinin və ayrı-ayrı işçilərinin fəaliyyəti daim nəzarət altında olmalıdır. Nəzarət sistemi müxtəlif ola bilər. Lakin təcrübə göstərir ki, maliyyə nəzarəti ən effektiv və təsirli nəzarət sistemidir. Müəssisənin mülkiyyətçiləri ilə onun idarəetmə heyəti arasında *maraqların konqruentliyinə* (konfliktin olmamasına) nəzarət metodlarından biri audit yoxlamalarıdır. *Auditor fəaliyyəti* – iqtisadi subyektlərin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının, ödəniş – hesablaşma sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə öhdəliklərinin və tələbnamələrinin müstəqil, müəssisədən kənar yoxlamalarının auditorlar (auditor firmaları) tərəfindən həyata keçirilməsidir. Daxili maliyyə nəzarəti *daxili audit sistemi* vasitəsilə həyata keçirilir və onun nisbi müstəqilliyi, tabeçiliyi, nəzarət funksiyasında səlahiyyəti, məlumatlara buraxılışı və s. məsələlər müxtəlif müəssisələrdə müxtəlif qaydada həll olunur.

İri şirkətlərdə daxili audit xidməti həmişə olur; hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə “daxili auditorlar institutu” adlanan qurumlar fəaliyyət göstərir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən The American Institute of Internal Auditors təşkilatını buna misal göstərmək olar. Bu institutun məzunları daxili maliyyə analizi və nəzarəti üzrə ixtisaslı və diplomlu mütəxəssis kimi bu təşkilata üzvlüyə qəbul edilirlər.

Maliyyə stimullaşdırılması (mükafat/cəza) prinsipi “Xərcləri özbaşına qoymaq olmaz, onlar heç bir əsas olmadan artmaq xüsusiyyətinə malikdir”. Bu prinsip əvvəlki prinsiplə sıx əlaqədədir və mənası ondan ibarətdir ki,

idarəetmənin təşkilati strukturunun və ayrı – ayrı bölmələrin işinin səmərəliliyinin artırılması mexanizmi maliyyə idarəetməsi (menecmenti) sistemi çərçivəsində yaradılır. Buna mükafatlandırma və cəzalandırma tədbirlərinin (təbiidir ki, söhbət maliyyə xarakterli tədbirlərdən gedir) tətbiqi yolu ilə nail olunur. İri müəssisələrdə bu prinsip “cavabdehlik mərkəzləri” vasitəsilə reallaşdırılır. *Cavabdehlik mərkəzləri* – qoyulmuş plan tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün təsərrüfat subyektinin yetərli dərəcədə vəsait və səlahiyyət verilmiş əsasən aşağıdakı bölmələridir:

- Xərclər mərkəzi;
- Satış gəlirləri mərkəzi;
- Mənfəətyaradan mərkəz;
- İnvestisiya mərkəzi.

Maddi məsuliyyət prinsipi. Hər bir müəssisədə struktur vahidlərinin və işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları və mükafatlandırma sistemi yaradılır. Bu sistemin əsas elementi maddi məsuliyyət ideyasından ibarətdir. İdeyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maddi dəyərlərin idarə olunmasında iştirak edən şəxs öz fəaliyyətinin əsassız (haqlı sayılmayan) nəticələrinə görə “manatla” cavab verir (başqa sözlə, cərimələndirilir). Maddi məsuliyyətin təşkilati forması müxtəlif ola bilər, lakin əsas 2 forması bunlardır: fərdi və kollektiv maddi məsuliyyət. Hər iki halda onlarla (konkret şəxs və ya şəxslər) rəhbərlik arasında müvafiq müqavilə bağlanır. *Maddi məsul şəxslərin* siyahısı müəssisə tərəfindən müəyyənləşdirilir. Kollektiv maddi məsuliyyət tez-tez keçirilən əsassız inventarlaşdırmaların qarşısını alır.

1.3. MÜƏSSISƏNİN VƏ ONUN MALİYYƏSİNİN MƏQSƏDLƏRİ

Kiçik müəssisələrdə müəssisənin sahibi eyni zamanda onun meneceri ola bilər. Böyük müəssisələrdə isə mülkiyyətçiliklə menecmentin ayrılması qaçılmaz zərurətdir. İri müəssisələrin yüzlərlə səhmdarının onun idarə olunmasında aktiv iştirakını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odur ki,

idarəetmə səlahiyyətləri kimlərə sə həvalə olunmalıdır. Elə isə, menecerlərin qarşısında qoyulan məqsəd nədən ibarət olmalıdır? Zövqləri, maddi vəziyyətləri, fərdi imkanları və s. xüsusiyyətləri müxtəlif olan səhmdarların bu məsələdə bir araya gəlməsi üçün onların hamısının maraqlı olduğu bir məqsəd olmalıdır. Xoşbəxtlikdən bütün səhmdarların razılığa gəldiyi maliyyə xarakterli belə məqsəd mövcuddur. Bu, səhmdarların müəssisəyə qoyduqları investisiyaların cari bazar dəyərinin maksimallaşdırılmasıdır.

Ağıllı və qabiliyyətli maliyyə menecerləri düzgün qərarlar qəbul etməklə *səhmlərin bazar qiymətlərini* artırır və bununla da səhmdarların maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmalı olurlar. Səhmdarlar əldə etdikləri əlavə vəsaiti istədikləri kimi, öz zövqlərinə uyğun olaraq xərcləyə bilərlər.

Bəzən menecerlər müəssisənin məqsədinin başqa şey, məsələn “gəlirin maksimallaşdırılması” olduğunu söyləyə bilərlər. Bu ağılabatan səslənir. Məgər səhmdarlar müəssisənin gəlirli olmasını istəmirlərmi? Əlbəttə, istəyirlər. Lakin dərinə düşünsək gəlirin maksimallaşdırılması düzgün müəyyənləşdirilmiş məqsəd sayıla bilməz. Bunun aşağıdakı üç səbəbini göstərmək olar:

1. “Gəlir” dedikdə müəyyən müddət ərzində əldə olunan gəlir başa düşülür. Təmir xərclərinə və ya kadrların təlim xərclərinə qənaət etməklə müəyyən müddət ümumi gəliri maksimallaşdırmaq mümkündür. Lakin bu uzunmüddətli gəlirin azalmasına səbəb ola bilər.
2. Müəssisə gələcək illərdə gəliri artırmaq məqsədi ilə cari ilin dividendlərini kəsərək xalis gəlirin hamısını reinvestisiyaya yönəldə bilər. Lakin əlavə investisiyaların rentabelliği çox aşağı səviyyədə olarsa səhmdarlar bu qərarı dəstəkləməyəcəklər.
3. Müxtəlif mühasiblər gəliri müxtəlif yolla hesablayırlar. Hər hansı bir qərar bir metodla hesablanarkən gəlirin artmasına səbəb olduğu

halda, digər metodla hesablama apardıqda gəlirin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində əgər müəssisənin öz qarşısına qoyduğu məqsəd onun bazar dəyərinin azalmasına səbəb olursa, belə müəssisə çətin ki, yaşaya bilsin. Tutaq ki, məsələn, müəssisənin yeganə məqsədi bazarın böyük hissəsinə sahib olmaqdır. Bunun üçün o, daha çox müştəri əldə etmək üçün hətta müəyyən itkilərə baxmayaraq qiymətləri aşağı salır. İtkilər artdıqca müəssisənin borc götürməsi getdikcə çətinləşəcək və hətta mövcud borcların qaytarılması üçün əldə olunan gəlirin kifayət etmədiyi aşkara çıxacaqdır. Gec-tez kənardakı potensial investorlar asan pul əldə etmək imkanlarını görəcəklər. Onlar müəssisəni onun səhmdarlarından alacaq, müəssisənin menecmentini kənarlaşdıracaq, idarəetmə siyasətini dəyişdirərək müəssisənin bazar dəyərinin artmasına nail olacaqlar.

Onların gəlirləri yeni menecment siyasətində artmış bazar dəyəri ilə müəssisəni alarkən ödəmiş olduqları qiymət arasındakı fərq hesabına formalaşacaqdır. Odur ki, müəssisənin təbii maliyyə məqsədi cari bazar dəyərini maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Qəbul etdikləri qərarlarla müəssisənin bazar dəyərinin kəskin düşməsinə səbəb olan menecerlər tezliklə işsiz qalmağa məhkumdurlar.

Hər bir təsərrüfat subyektinin yaradılması zamanı və onun fəaliyyətinin ilk illərində maliyyə menecmentinin investisiya aspekti üstün əhəmiyyətə malik olur. Müəssisənin fəaliyyəti stabilləşdikdən və normal iş rejiminə keçildikdən sonra isə cari fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi məsələləri, o cümlədən, pul axınlarının analizi və proqnozlaşdırılması, maliyyə strukturunun effektiv idarə olunması, ritmik və davamlı olaraq əsas məqsədə (əsas məqsədə aparan yollardan başlıcası hər şeydən əvvəl gəlir yaratmaqdan ibarətdir) nail olmaq nisbətən daha əhəmiyyətli hesab olunur.

Maliyyə menecmentinin əsas vəzifəsi aşağıdakı suallara az-çox əsaslandırılmış cavab verməyi bacarmaqdan ibarətdir:

- İncəsənətçilər müəssisənin fəaliyyətindən, idarə olunmasından və inkişaf dinamikasından razıdırlarmı?
- Müəssisənin qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün onun aktivlərinin optimal tərkibi və həcmi necə olmalıdır?
- Maliyyə mənbələrini haradan tapmalı və onun optimal tərkibi necə olmalıdır?
- Cari və perspektiv maliyyə idarəçiliyi necə olmalıdır ki,
 - a) müəssisənin ödəniş qabiliyyəti;
 - b) maliyyə dayanıqlığı;
 - c) rentabelliği;
 - d) hesablaşma əməliyyatlarının ritmikliyi təmin olunsun?

Maliyyə menecmenti – maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunması və istifadəsi ilə bağlı müəssisədə meydana çıxan münasibətlər sistemidir.

Bu, maliyyə menecmentinin ən çox yayılmış təriflərindən biridir. Maliyyə münasibətlərinin dərhal digər əmlak münasibətlərinə təsir göstərdiyini nəzərə alaraq bu elmin predmetini təkcə maliyyə ehtiyatlarından bütün ehtiyatlaradək genişləndirsək onun daha geniş tərifini vermək olar: *Maliyyə menecmenti – müəssisənin maliyyə modelinin, yəni onun balansının optimallaşdırılması üzrə fəaliyyət sistemidir.* Aydındır ki, müəssisənin ən yaxşı maliyyə modeli onun maliyyə hesabatları və onların mühüm tərkib hissəsi (nüvəsi) olan *mühasibat balansıdır.*

1.4. MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNDƏ İŞTİRAK EDƏNLƏR VƏ ONLARIN MARAQLARI

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəssisə təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. O, ətraf mühitin təsiri altında olur. Onun fəaliyyətində çoxlu sayda şəxslər – iştirakçılar və ya digər dərəcədə maraqlıdırlar. Bunlar dövlət, ölkənin hakimiyyət orqanları, müəssisənin mülkiyyətçiləri, borcverənlər, tərəfdaşlar

(podratçılar, malgöndərənələr və s.) rəqabətçi müəssisələr, müəssisələrin işçiləri və başqaları ola bilərlər. Şərti olaraq onları 5 böyük qrupa ölmək olar: investorlar, cari fəaliyyətin iştirakçıları, dövlət və ictimai orqanlar, müəssisənin işçiləri və digər maraqlı şəxslər.

İnvestorlar – müəssisənin *mülkiyyətçiləri* və borcverənlərdir. Bazar iqtisadiyyatında iri müəssisələr bir qayda olaraq, öz səhmlərini fond birjalarına çıxaran səhmdar cəmiyyət formasında olurlar. Bu o deməkdir ki, istənilən fiziki və ya hüquqi şəxs müəssisənin səhmlərini alaraq onun mülkiyyətçilərinin sırasına daxil ola bilər. Biznesin bu cür təşkili mülkiyyət hüququ ilə müəssisəni operativ idarəetmə hüququnun bir-birindən ayrılması ideyasına əsaslanır. Mülkiyyətçilər öz vəsaitlərini müəssisəyə qoyurlar və bundan sonra onun necə istifadə olunmasına nəzarət etmək imkanlarından demək olar ki, məhrum olurlar. Hər bir investorun məqsədi biznesə qoyduğu kapitalı artırmaq olduğu kimi səhmdar da öz vəsaitini müəssisəyə qoyarkən bir tərəfdən dividendlər şəklində gəlir əldə etməyə, digər tərəfdən isə istədiyi vaxt qoyduğu kapitalı artmış məbləğdə geri götürməyin mümkün olacağına (başqa sözlə, müəssisənin bazar dəyərinin artacağına) ümid edir. Bu, demək olar ki, investisiyanın ümumi prinsipidir.

Müəssisənin cari fəaliyyətindən kənarlaşmış olsalar da mülkiyyətçilər onun idarə olunmasına müəyyən dərəcədə təsir etmək imkanlarına malikdirlər. Onlar, məsələn, investisiyaların həcmi məhdudlaşdırma bilər, müəssisənin idarəetmə orqanları barədə qərar verə bilər, idarəetmə və maliyyə nəzarəti sistemini (xüsusi halqa, auditorun seçilməsi yolu ilə) tətbiq edə bilərlər və s. Bununla belə, istənilən mülkiyyətçi cari idarəetmədə imkanlarının məhdud olduğunu başa düşür. Üstəlik də, əksər hallarda mülkiyyətçi ixtisasca peşəkar menecer və ya mülkiyyətçi olmur.

Borcverənlər də öz kapitallarını uzun müddətə müəssisəyə qoyurlar. Lakin səhmdarlardan fərqli olaraq, onlar bunu müəyyən müddətdən sonra mütləq geri qaytarılmaq şərti ilə edilir. Bundan əlavə, borcverənlər təqdim etdikləri kapitalla görə müntəzəm qaydada haqq (faizlər) tələb edirlər.

Maliyyə menecmenti elə təşkil olunmalıdır ki, investorların maraqları təmin olunsun. Xüsusi halda, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin monitorinqi elə təşkil olunmalıdır ki, investorlar bu fəaliyyətin onların maraqlarına uyğun olduğuna nəzarət edə bilsinlər.

Cari fəaliyyətin iştirakçıları – müəssisənin tərəfdaşları (malgöndərənlər və alıcılar), eləcə də cari əməliyyatları maliyyələşdirən kreditor təşkilatlarıdır. Müəssisənin cari fəaliyyəti müxtəlif növ resursların (maddi, maliyyə, əmək və s.) cəlb edilməsi, onların istehsal – texnoloji prosesdə birləşdirilməsi, məhsul istehsal edilməsi və alıcılara satılmasından ibarətdir. Müəssisələrin malgöndərən və alıcılarla münasibəti müəyyən hesablaşma sisteminin tətbiqi ilə tənzimlənir. İşin sonunda təqdim olunmuş əlavələrdə nağdsız hesablaşmaların formaları verilmişdir. Bu hesablaşmalar bank vasitəsilə həyata keçirilir və çox vaxt bu prosesdə bank sadəcə təşkilatçı kimi yox, eyni zamanda lazım gəldikdə cari əməliyyatlar üzrə kreditor kimi çıxış edir. Burada da hər iştirakçının öz maraqları vardır. Bu qrup iştirakçıların maraqlarının təmin olunmasında maliyyə menecmentinin rolu ritmik cari ödəniş hesablaşma intizamının təşkili və gözlənilməsi, habelə müvafiq monitorinqin təmin olunmasından ibarətdir.

Dövlət və ictimai orqanlar əsasən vergi orqanları ilə təmsil olunurlar. Sözsüz ki, dövlət hər bir müəssisənin fəaliyyətində maraqlıdır. Ümumi daxili məhsul artır və dövlət də vergi şəklində öz payını götürür. Bundan əlavə, yeni iş yerlərinin yaranması dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Odur ki, müəssisənin maliyyə idarəetməsi sistemi dövlətə hesablaşmaların və bu hesablaşmaların monitorinqinin vaxtında həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Dövlət isə öz növbəsində monitorinqin nəticələrinə əsaslanaraq, birinci, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrindəki vəziyyət və bu sahələrə müxtəlif subsidiyalar sistemi ilə təsir göstərməyin zəruriliyi barədə təsəvvürə malik olur, ikincisi isə müvafiq vergi siyasətini həyata keçirməklə sahibkarlıq fəaliyyətini təmizləyir.

Müəssisənin işçilərini iki hissəyə bölmək olar: idarəetmə personalı (menecerlər) və sırayı işçilər. Maliyyə xidmətinin strukturu, pul axınlarının hərəkəti, hesablaşmaların aparılması texnologiyası və bu kimi qərarlar məhz menecerlər (müəssisənin maliyyə direktoru və baş mühasib) tərəfindən qəbul edilir. Menecerlər hər şeydən öncə onların fəaliyyətinin mülkiyyətçilər tərəfindən bəyənilməsində, peşəkar dairədə onların yüksək qiymətləndirilməsində və bunun nəticəsində mükafatlandırmanın artmasında maraqlıdır. Onların uğurlu fəaliyyətinin göstəricisi mülkiyyətçiləri qane edən rentabellik səviyyəsində davamlı olaraq gəlirin yaradılması və kapital bazarında müəssisənin səhmlərinin qiymətinin artmasıdır.

Sırayı işçilərə gəldikdə, onların maraqları yüksək əmək haqqı, müəssisənin imici və təqdim etdiyi sosial yardımlardan ibarətdir.

Digər maraqlı şəxslər – potensial investorlar, maliyyə alverçiləri, analitiklər və rəqiblərdir. Potensial investorlar bazar indikatorlarının göstəricilərinin dinamikasına və müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə məlumatlara əsaslanaraq müəssisəyə investisiya qoymaq və ya onu almağın məqsədəuyğunluğu barədə qərar verirlər.

Maliyyə alverçiləri müəssisənin səhmlərini ikinci bazarda alıb-satmaqla gəlir əldə edirlər. Onların maraqlarını təmin etmək müəssisənin maliyyə menecmentinin vəzifələrinə aid deyil. Lakin onların konkret bir müəssisənin səhmləri ilə alver etməsinin özü bu müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin göstəricisidir. Odur ki, maliyyə menecerləri onların maraqlarını müəyyən dərəcədə nəzərə almağa məcburdurlar. Bu özünü məlumatların müəyyən dərəcədə - kapital bazarında müvafiq qərar qəbul edilməsinə kifayət edəcək dərəcədə açıqlanmasında göstərir.

Analitiklər əsasən dövrü analitik icmalları nəşr edən informasiya-analitik agentliklərdən ibarətdir. Bu agentliklərin fəaliyyəti bir sıra aspektlərə o cümlədən reklam xarakterinə malikdir. Buna görə də maliyyə menecerləri həmin agentliklərin sifariş etdikləri məlumatı müntəzəm və tam şəkildə təqdim etməkdə maraqlıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətli məhsulun keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Buna görə də mövcud və potensial rəqiblər haqqında məlumatların, o cümlədən maliyyə xarakterli məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi maliyyə menecerlərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. İdarəetmə sisteminin məlumatları onların analitik və açıq, digər tərəfdən isə məxfi olması baxımından müəyyən tələblərə cavab verməlidir.

Gördüyümüz kimi, müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan şəxslər çoxdur və informasiya təminatı baxımından onların maraqları həmişə üst-üstə düşür. Maliyyə menecmenti sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, müəyyən şəxslərin maliyyə maraqları ödənilməklə yanaşı bu müəssisəyə aidiyyəti olan bütün kateqoriyadan olan şəxslər müvafiq məlumatlarla təmin təmin olunsunlar.

1.5. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Konsepsiya – hər-hansı hadisənin əsas idayasını ifadə edən anlama və şərh etmənin müəyyən üsuludur. Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə maliyyə idarəetməsi sisteminin məntiqi, strukturu və fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edən nəzəri əsasların məcmusu başa düşülür.

Maliyyə menecmentinin fundamental konsepsiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar. Onların bəziləri praktiki deyil, daha çox nəzəri xarakter daşısa da effektiv maliyyə idarəetməsi sisteminin şüurlu şəkildə qurulmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olduqları üçün qısa xarakteristikalarına nəzər yetirilməsi məqsədə müvafiqdir.

Pul axınları konsepsiyası. Müəssisənin təsvir olunmasının müxtəlif modelləri (model təsvirləri) mövcuddur. Ən çox modellərdən biri – müəssisənin bir-birini əvəzləyən *pul axınlarının* (pul daxilolmaları və ödənişi) məcmusu kimi təqdim olunmasıdır. Bu konsepsiya belə bir məntiqi fərziyyəyə əsaslanır ki, istənilən maliyyə əməliyyatı müəyyən pul axınları, başqa sözlə, zaman üzrə paylanmış ödənişlər və daxilolmalar deməkdir.

Pul axınının elementi gəlir, xərc, mənfəət, ödəniş və s. ola bilər. Əksər hallarda söhbət gözlənilən pul axınlarından gedir. Məhz bu növ axınlar üçün əsaslandırılmış maliyyə xarakterli qərarlar qəbul etməyə imkan verən riyazi üsul və meyarlar tədqiqatçılar tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

Diskont dəyər (pulun zaman dəyəri) konsepsiyası. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu gün malik olduğumuz pul vahidi ilə müəyyən zaman intervalından sonra alınması gözlənilən pul vahidi eyni dəyəri ifadə etmirlər, belə ki, “sabahkı manat” öz dəyərinə görə “bugünkü manat”dan azdır.

Qeyd olunan “pulun zaman dəyəri” effektinin meydana çıxmasının üç əsas səbəbi vardır: *inflyasiya, risk və qeyrimüəyyənlik, pulun dövretmə qabiliyyəti*. Bu səbəblərin təsirinin mahiyyəti aydındır.

İnflyasiya nəticəsində pulun dəyərdən düşməsi baş verir, yəni daha gec əldə olunan pul vahidi daha az alıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Praktiki olaraq iqtisadiyyatda risksiz vəziyyət olmadığı kimi, əldə olunması gözlənilən pul vəsaitinin hansısa səbəbdən gələcəkdə alınmayacağı ehtimalı da sıfırdan fərqlidir.

Nəhayət, hazırki anda malik olduğumuz pul təxirəsalınmadan dövriyyəyə buraxılaraq gəlir gətirə bilər.

Risk və gəlir arasında kompromis konsepsiyası. Riskin dərəcəsi ilə təklif (tələb) olunan və ya gözlənilən gəlirin miqdarı düz mütənasibdir. Potensial gəlir vəd edən maliyyə əməliyyatlarının planlaşdırılmasında həlledici meyar Gəlir/Risk nisbətinin optimallaşdırılması meyarıdır.

Əməliyyat və maliyyə riskləri konsepsiyası. İstənilən müəssisə risklərin iki əsas növü ilə qarşılaşmalı olur: əməliyyat (fəaliyyət, sahibkarlıq, istehsal) riski və maliyyə riski.

Əməliyyat (fəaliyyət) riski geniş və ya dar mənada başa düşülə bilər. Geniş mənada bu risk biznesin sahə xüsusiyyətləri ilə bağlı onun özünəməxsus struktura malik olması ilə əlaqədar ortaya çıxır. Bu risk investor tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Vəsaitini məhz bu sahəyə qoyan investor onun geri dönməməsi riskini qəbul etməlidir.

Buna görə də bu risk bəzən sahibkarlıq və ya biznes riski adlandırılır. Dar mənada bu risk innovasiya fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bahalı aktivlərin alınması pulun uzun müddətə dondurulması deməkdir. Əgər hansısa səbəbdən işlər yaxşı getməsə vəsait yalnız aktivlərin satılması yolu ilə qaytarıla bilər ki, bu da həmişə ciddi maliyyə itkiləri ilə müşayiət olunur. Buna görə də bu risk bəzən istehsal riski də adlandırılır.

Maliyyə riskləri. Bu risk kapitalın strukturu ilə bağlıdır və müəssisənin maliyyə mənbələri barədə qərar qəbul edərkən nəzərə alınmalıdır. Məsələn burasındadır ki, istənilən biznesə spesifik bir xüsusiyyət – maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı xasdır. Cəlbedici investisiya imkanları daim meydana çıxır. Lakin xüsusi kapital buna kifayət etmir. Nəticədə müəssisə sərfəli maliyyə şərtləri ilə uzunmüddətli borc əldə etmək üçün borcverənlərə müraciət etməli olur.

Müəssisə buna nail olsa da uzun müddət ərzində borca görə faizlər ödəməli olur. Üstəlik də ödənişlər müəssisənin fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirin səviyyəsindən asılı olmayaraq daim və müntəzəm həyata keçirilməlidir.

Mülkiyyətçilərdən fərqli olaraq borcverənlər gözləmir. Müəssisə borcverənlər qarşısında üzərinə göründüyü öhdəlikləri yerinə yetirə bilmədikdə müflisləşmə proseduru tətbiq oluna bilər və mülkiyyətçilər böyük itkilərə məruz qala bilər. Maliyyə riskinin mahiyyəti bundan ibarətdir.

Kapitalın dəyəri konsepsiyası. Maliyyə əməliyyatlarının əksəriyyətində müəyyən maliyyə mənbəyinin olması vacibdir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ödənişsiz (havayı) maliyyə mənbəyi yoxdur və müxtəlif maliyyə mənbələri müəssisəyə müxtəlif qiymətə başa gəlirlər.

Agent münasibətlər konsepsiyası. Birşəxs (və ya şəxslər) digər şəxsə (və ya şəxslərə) müəyyən işin yerinə yetirilməsini haqqını ödəmək şərti ilə tapşırır və ona (onlara) müəyyən səlahiyyətlər verirsə bu halda mütləq *agent münasibətlər* meydana çıxır. Bu konsepsiyaya görə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan müxtəlif qruplar arasında

müəyyən ziddiyətlərin olması qaçılmazdır. Belə ziddiyətlərin ən çox nəzərə çarpanı müəssisənin mülkiyyətçiləri arasında olur.

Bu ziddiyətlərin mahiyyəti, baş vermə səbəbləri və aradan qaldırılması yolları müəyyən dərəcədə agent nəzəriyyəsi çərçivəsində izah olunur. Vacib addımlardan biri agentlərin hərəkətləri üzərində nəzarət sisteminin yaradılması və bu məqsədlə müvafiq xərclərin nəzərə alınmasıdır.

Maraqların konfliktli kritik xarakter daşmadıqda maraqların *konqruent* olduğunu deyirlər. Konqruentliyə nəzarət etməyin yollarından biri – auditdir.

Alternativ xərclər konsepsiyası. Buprinsipi bəzən “əldən buraxılmış imkanlar xərci” kimi adlandırılır. Mənası ondan ibarətdir ki, istənilən maliyyə xarakterli qərarın qəbul edilməsi əksər hallarda müəyyən gəlir vəd edən alternativ variantlardan imtina etmək hesabına baş verir. Qərar qəbul edilərkən bu əldən buraxılmış gəlirin nəzərə alınması vacibdir.

Qeyri-məhdud müddətə fəaliyyət konsepsiyası. Normal biznes şəraitində müəssisəni təsis edənlər onun uzun müddətli effektiv fəaliyyət göstərəcəyini düşünürlər. Yalnız fors-major hallar onun fəaliyyətini dayandıra bilər. Bunun sayəsində müəssisənin investorları və tərəfdaşları müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetiriləcəyinə əmin ola bilirlər. Bu konsepsiya müəssisənin stabil fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Əmək və hüquqi müstəqillik konsepsiyası. Müəssisə öz mülkiyyətçiliyinə münasibətdə müstəqildir. O, yarandığı andan etibarən ayrıca əmlak-hüquqi kompleksə çevrilir. Başqa sözlə desək, müəssisənin əmlakı və vəzifələri onun mülkiyyətçilərinin və digər müəssisələrin əmlak və vəzifələrindən ayrılmış olur. Mülkiyyətçilərinə münasibətdə o müstəqil olur. Aktivlərin sahibi yalnız müəssisə özüdür. Hətta təsisçilərin tərkibindən çıxdıqda belə mülkiyyətçi nizamnamə kapitalına pay kimi olduğu aktivləri müəssisədən tələb edə bilməz.

II FƏSİL. YENİ TƏSƏRRÜFATÇILIQ - BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Ticarətdə ümumi gəlir və onun bazarın tələblərinə uyğun uçotun qurulması problemləri

Demokratik cəmiyyətdə bütün müəssisələr öz xüsusiyyətlərinə uyğun fəaliyyət göstərir və dinamik inkişaf edirlər. Belə müəssisələr sırasında ticarətlə məşğul olan təşkilatlar əsas rol oynayır. Belə təşkilatlar mal-material dəyərlilərinin satışı və işlənməsi ilə bağlı olan satış xərcinin ödənilməsi və fəaliyyətin –mənfəət əldə edilməsinin əsas mənbəyi olan ümumi gəlir kimi formalaşan malların satış qiymətinin hər bir müəssisəni özündə birləşdirən ticarət artırması (güzəşti) və əlavəsi əldə edirlər. Ümumi gəlir adlanan ticarət güzəşti və əlavəsinin həcmi və onun təqdim olunması qaydası ümumi qarşılıqlı razılaşmaya müvafiq qanunverici aktlarla tənzimlənir. Ticarət güzəşti və əlavəsi əsas etibarlı ilə ticarətlə məşğul olan müəssisələr üçün təyin edilir.

Ticarət güzəşti malların satış qiymətlərinə nisbətən faizlə müəyyənləşdirilməklə mal qrupları və ticarət təşkilatlarının yerləşdiyi yerlər üzrə fərqləndirilir.

Mal satanlar tərəfindən ticarət güzəştinin düzgün verilməsi üzərində nəzarətin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ticarət təşkilatlarının ümumi gəliri əsas etibarlı ilə satılmış malların payına düşən ticarət güzəştinin səviyyəsi ilə təyin olunur.

Ümumi gəlir hesab edilən və ticarət müəssisəsinə məxsus olan ticarət güzəştinin sintetik uçotu 603 №-li "Verilmiş güzəştlər" hesabında aparılır.

Ayrı, ayrı əməliyyatları özündə əks etdirən hesabların debiti ilə müxabirləşməklə 603 №-li "Verilmiş güzəştlər" hesabının kredit dövriyyəsi müxtəlif hesabların jurnal - orderlərində əks etdirilir. Daha doğrusu göstərilən

hesabın məbləğləri 431, 531 "Mal satan və pordatçılara uzun/qısamuddətli kreditor borcları" və dissertasiya isı pərakəndə ticarət müəssisəsi olduğundan 205.2 №-li "Pərakəndə ticarətdə olan mallar" hesabları üzrə təyin olunmuş jurnal, orderlərin cədvəlində cəmləşir.

Beləliklə, həmin hesabların debeti üzrə cədvəllərdə ay ərzində 603 №-li hesabın kredit dövriyyəsinin məbləği əldə edilir.

Pərakəndə ticarət müəssisəsi malları öz yuxarı təşkilatının baza və anbarlarından alan hallarda, onlara verilən ticarət güzəştinin həcmi, tədavül xərcinin plan səviyyəsi və ayrı ayrı ticarət müəssisələrinin rentabellik səviyyəsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Mallar pərakəndə ticarət müəssisələrinə ticarət güzəşti və nəqliyyat xərcinin məbləği göstərilən tədiyyə tələbnaməsi, hesab - faktura və s. sənədlərə əsasən mədaxil edilir. Həmin sənədlərə əsasən mallar mədaxil edilən zaman təqdim olunmuş ticarət güzəştləri uçot reqistrlərində əks etdirilir. Lakin mallar yerli malsatanlardan və özünün təşkilatının baza və anbarlarından daxil olan hallarda ticarət güzəşti və nəqliyyat xərci mühasibat hesablarında malı mədaxil edən zaman deyil, baza və malsatanların ödəmə tələbnaməsi ödənildikdən sonra əks etdirilir. Belə bir hal baza yaxud anbardan malın buraxılmasına dair rəsmiyyətə salınmış sənətə ticarət güzəştinin göstərilməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, malın pərakəndə ticarət müəssisənə mədaxili zamanı 431, 531 "Malsatan və podratçılara uzun/qısamuddətli kreditor borcları" hesabının kreditində, debitində isə nəinki, malsatanın ödənilmiş, ödəmə tələbnaməsinin məbləği, mədaxil edilmiş malın dəyəri pərakəndə qiymətlə, əks etdirilir.

Belə ki, hesablaşma sənədində göstərilən ticarət güzəştinin məbləği 603 №-li hesabının kreditinə, 431 və ya 531 №-li hesabın debitinə yazılır. Beləliklə, 603 №-li hesab bilavasitə 431 və ya 531 №-li hesabla müxabirləşir. Mallar ticarət təşkilatının bölüşdürücü bazasından daxil olduqda isə 603 №-li hesab 172 №-li "Törəmə müəssisələrin uzunmuddətli debitor borcları" hesabı ilə müxabirləşir.

Yazılışda 603 №-li hesabın krediti 172 №-li hesabın debeti ilə müxabirləşməklə, daxil olmuş və ödənilmiş malın ticarət güzəşti yazılır.

Anbar və ya bazalardan malların buraxılması zamanı uçotu sadələşdirmək üçün ticarət təşkilatına, öz pərakəndə ticarət müəssisələrinə ayrı, ayrı mallar üzrə müxtəlif ticarət güzəşti əvəzinə orta ticarət güzəşti faizi təqdim etməyə icazə verilir.

Həmin ticarət güzəştinin miqdarı mal dövriyyəsinin quruluşundan asılı olaraq müəssisələr üzrə fərqləndirilmiş şəkildə təyin edilir. Bu zaman ticarət güzəştinin məbləği hər bir partiyanın malı üzrə deyil, ay ərzində buraxılmış malın bütün həcminə görə müəyyən edilir. Belə olduqda, ayın axırında təqdim olunmuş ticarət güzəşti 172 "Törəmə müəssisələrin uzunmuddətli debitor borclar", hesabının debetinə və 603 №-li hesabın kreditinə yazılmaqla rəsmiyyətə salınır.

Pərakəndə ticarətdə satılmış malların payına düşən ticarət güzəştinin hesablanması üçün iki üsuldən istifadə edilir %

1. Orta ticarət güzəştinin faizi üzrə
2. Malların çeşidləri üzrə.

Satılmış ticarət güzəştini birinci üsul ilə hesabladıqda aşağıdakı hesablamalar həyata keçirilir.

1. Hesabat ayının axırında 603 №-li hesab üzrə qalıq əvvəlcədən təyin edilir.

2. 601 №-li satış hesabın hesabat dövrü üçün satılmış malların məbləği təyin olunur. Həmin məbləğ 205.2 №-li hesabın qalığına əlavə olunur.

3. Əvvəlcədən təyin edilmiş qalığın məbləği 100 ə vurulur və cəmi mal dövriyyəsinə bölünür. Beləliklə də, ticarət güzəştinin orta faizi təyin olunur.

Tapılmış orta faizdən və ayın axırına qalan mal qalığından istifadə edərək satılmayan mallara düşən ticarət güzəştlərinin məbləği müəyyən edilir. Bundan sonra həmin məbləğ 603 №-li hesabın təqribi olan qalığından

çıxılmaqla satılmış mallara düşən ticarət güzəşti əldə edilir. Satılmış ticarət güzəştinin bu qayda ilə müəyyən edilmiş məbləği storono üsulu ilə 601 №-li hesabın DT, də, 603 №-li hesabın KT- də əks etdirməklə rəsmiyyətə salınır. Lakin bu qayda ilə aparılan hesablama kifayətedici dərəcədə dəqiq məlumat verə bilmir. Bu onunda izah edilir ki, ayrı ayrı mallar bir, birindən fərqli ticarət güzəştlərinə malikdirlər. Buna görə də, bütün mallar üçün ticarət güzəştinin yeni orta faizini tətbiq etdiqdə satılmış ticarət güzəştinin məbləği az yaxud çox göstərilmiş olur.

Həqiqi məlumat verən ikinci üsuldur. Bu üsul ilə mal çeşidlərinin həqiqi qalığı və mallar üzrə ticarət güzəştlərinin məlumatlarına əsasən satılmış mallara düşən güzəştin məbləği müəyyən edilir. Lakin bu üsulun tətbiq edilməsində hər ayın 1- i tarixinə bütün malların qalıqlarını müəyyən etmək üçün inventarizasiya aparmaq tələb olunur. Bu isə uçot işinin həcmi çoxaldır və ticarət işçilərini işdən ayırır. Buna görə də təcrübədə satılmış ticarət güzəştinin hesablanması üçün 1- ci üsuldan daha geniş istifadə edilir.

Bütün bu dediklərimizi "Bakı" universal mağazasının məlumatları əsasında misalla izah edək %

Pərakəndə ticarət müəsisənin 2015 - ci il mart ayının 1- nə aşağıdakı sintetik hesabları üzrə qalıqları olmuşdur %

205.2 №-li hesab üzrə - 6700 min manat

603 №-li hesab üzrə - 565,5 min. manat

Mart ayında aşağıdakı baş vermiş əməliyyatlara əsasən ticarət güzəştini hesablayaq, %-lə

1. Mal hesabatına əsasən mal satanlardan alınmış mallar pərakəndə qiymətlə mədaxil edilmişdir. Daxil olmuş mallar haqda aşağıdakı göstəricilər vardır %

A) malın pərakəndə qiymətlə dəyəri - 4210,1 min manat.

B) ticarət güzəşti - 290,48 min manat.

Həmin malın daxil olmasına dair pərakəndə ticarət müəssisəsində aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib edilir %

DT	KT	Məbləğ
205.2	431 və ya 531	3919,62 min manat.
205.2	603	290,48 min manat.

2. Kassirin hesabatına əsasən mart ayında mağazanın satış pulu olmuşdur - 5991,86 man.

Bu zaman satış puluna aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib edilir %

DT	KT	Məbləğ
221	601	5991,86 man.

3. Mal hesabatına əsasən satılmış malların dəyəri onların hesabından silinir - 5991,86 min manat.

Satılmış malların dəyərinin maddi məsul şəxsin hesabından silinməsinə aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilir:

DT	KT	Məbləğ
601	205.2	5991,86 min manat.

4. Satılmış malların payına düşən ticarət güzəştinin məbləğini hesablayıb hesablarda əks etdirmək. Bunun üçün aşağıdakı hesablama cədvəlindən istifadə etmək lazımdır.

Ayın əvvəlinə hesabın KT qalığı	603 №-li hesab			Hesabat ayında satılmış mallar	Ayın axırına olan mal qalığı	Malların cəmi (Qr.5 +qr.6)	Orta ticarət güzəşti faizi (Qr.4*100)/qr.7	Satılmış mallara düşən ticarət güzəşti (qr.8*qr.6) 100	Satılmış mallara düşən ticarət güzəşti (Qr.4, qr.9)
	Dövriyyə		Ayın axırına təqribi qalıq						
	DT	KT							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
565,5		290,48	559,82	5991,86	4918,24	10910,1	7,0	344,26	511,72

Hesablama cədvəlinə əsasən satılmış mallara düşən ticarət güzəşti müəyyən edilir və bu məbləğə **storono** üsulu ilə (Qırmızı karandaş üsulu ilə) aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilir.

DT	KT	Məbləğ
601	603	511,72 min manat.

Belə bir hesablama üçün istifadə edilən hesablama cədvəli ticarət müəssisələrində maliyyə nəticələri üzrə uçotun aparılmasında ixtisaslaşmış D.P.Qafanoviç, F.Ə.Fesenko, və A.A.Rumanenka öz “Учет и анализ финансовых результатов в централизованной бухгалтерии Торга” kitabında çox analitik formada təhlil aparmışlar.

Yuxarıda göstərilən hesablamada aparılan yazılışlardan görüldüyü kimi, 601 №-li hesabda göstərilən 511,72 min man. / kredit qalığı / satılmış malların payına düşən ticarət güzəştini, yəni ümumi gəliri 603 №-li hesabda qalan 344,26 min man. kredit qalığı isə hələlik satılmayıb qalan mallara düşən ticarət güzəştini göstərir.

Beləliklə, biz parakəndə ticarət müəssisəsi tərəfindən satılmış və satılmayıb qalan malların payına düşən ticarət güzəşti məbləğini /ümumi gəliri/ müəyyən etmiş oluruq.

Göstərilən hesablar vasitəsilə ümumi gəliri bolmə və şöbələr arasında bölüşdürmək hal-hazırkı bazar iqtisadiyyatının tələblərindən irəli gəlir. Bu baxımdan idarə etmə uçotunun tələblərinə görə "Məhsul istehsalı – Çəkilən xərclər – Maliyyə nəticəsi" modulundan istifadə edilməsindən istifadə edilməsini məsləhət görmək olar. Bu zaman modulda iştirak edən 601 "Satış" hesabının, 701.6 "Satış xərcləri" subhesabının və 801 "Ümumi mənfəət (zərər)" hesabının məlumatlarından istifadə edilməsini məsləhət görmək olar. Uçotun bu sistemindən istifadə edilməsi onun operativliyinin və analitikliyinin təmin edilməsinə geniş şərait yaradar.

2.2. Ticarətin fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin uçotunun təşkili problemləri

Demokratik cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən hər bir ticarət müəssisə və təşkilatları sözu gedən cəmiyyətdə yasayan əhalini, onlara lazım olan ərzaq və qeyri ərzaq mallarını tədarük edib, onların təlabatını ödəməlidir. Bu tədarük onların təlabatını ödəməlidir. Qeyd edilən tədarük onların xüsusiyyətinə uyğun xərclərin cəkilməsini tələb edir. Bu xərclərin miqdarı haqda məlumatlar mal maddi dəyərlilərinin tədarükünü təmin edən malsatanların sənədində - müqavilə və yazılan hesabnamədə öz əksini tapır.

Ticarət müəssisələri həmin xərcləri qeyd edildiyi kimi onların xeyrinə təqdim edilən ticarət güzəştləri hesabına ödəyirlər. Tədavül xərclərinin miqdarı həm məbləğ, həm də mal dövriyyəsinə görə faizlə müəyyən edilir. Bu miqdar bizneslə bağlı tədavül xərclərinin smetasında təsdiq edilir.

Hesabat dövründə ticarət müəssisə və təşkilatları tərəfindən aparılan bütün xərclərin ümumi məbləği sintetik uçotun köməyi ilə müəyyən edilir. Bu məlumatlar tədavül xərcləri üzrə təstiqlənmiş limitə riayət edilməsinə nəzarət etmək, həmçinin hesabat dövründə onların ümumi səviyyəsini hesablamaq üçün istifadə edilir.

Ticarətlə bağlı olan "Satis" xərcləri üzrə uçotun düzgün təşkilinin zəruri şərti onların əsaslandırılmış təsnifatı hesab edilir. Smetanın yerinə yetirilməsinə nəzarət edən zaman həqiqi xərcin planla müqayisə edilə bilməsini təmin etmək üçün ən vacib şərt, xərc növləri üzrə tədavül xərclərinin vahid təsnifatını aparmaq lazımdır. Buna görə də ticarətin bütün müəssisə və təşkilatları üçün tədavül xərclərinin vahid təsnifatı təyin edilmişdir. Elmi əsaslandırılmış təsnifat tədavül xərcləri üzrə analitik uçotun təşkili üçün əsas hesab edilir.

Tədavül xərclərinin sintetik uçotu 701.6 №-li subhesabında aparılır. Bu sub hesab aktivdir, buna görə də onun DT - də müəssisə tərəfindən aparılmış bütün xərclər toplanılır. KT - də isə onun silinməsi, həmçinin cari ildə

əvvəlcədən aparılmış xərclərin qaytarılması ilə əlaqədar əməliyyatlar göstərilir. Bu sub hesabda ancaq DT qalığı ola bilər. Həmin qalıq əsasən artan yekunla ilin əvvəlindən axırına kimi aparılmış xərclərin miqdarını özündə əks etdirir.

Qeyd edildiyi kimi pərakəndə ticarət müəssisələrində tədavül xərclərinin uçotu 701.6 №-li "Satış xərcləri" sub hesabında aparılır. Müəssisə tərəfindən aparılmış bütün xərclər baş verdikcə göstərilən hesabın DT - nə, təyinatından asılı olaraq; Məsələn, mal satanın nəqliyyat xərci ödənildikdə 431 və ya 531 №-li, işçilərə əmək haqqı hesablandıqda 533 №-li, Sosial sığorta orqanlarına ayırmalar aparıldıqda 522 №-li, mal satanlardan daxil olmuş mallar üzrə təbii itki norması daxilində əskik kəlmə müəyyən edildikdə 431 və ya 531 №-li, əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablandıqda 112, bina, mənzil, qurğu və inventarlar üzrə kirayə haqqı, onların saxlanması üçün çəkilmiş xərclər, cari təmir üzrə xərclər, malların saxlanması, növləşdirilməsi və qablaşdırılması, həmçinin soyuducu qurğuların saxlanması üçün çəkilmiş xərclər, reklam üzrə xərclər ödənildikdə yaxud hesablandıqda 223 "Hesablaşma hesabı", ya da 171, 211, 538 "Alıcılar və sifarişçilərin uzun/qısamüddətli debitor borcları və digər qısamüddətli kreditor borcları" hesabının, KT- dən istifadəyə görə faiz ödənildikdə 223 №-li hesabın, malların təbii itki norması daxilində əskik kəlməsi baş verdikdə / inventarizasiya zamanı /, təbii itki normasından artıq əskik gəlmiş, eləcə də xarab olmuş malların məbləği silindikdə onlarla əlaqədar olan itkilər 205.2 №-li hesabın, kadr hazırlığına təyin edilmiş miqdarda məbləğ ayırdıqda 172 yaxud və digər hesabların KT - lərinə mühasibət yazılışı tərtib edilir. Sintetik hesablarda müəssisə tərəfindən aparılmış xərclərin ancaq ümumi məbləği toplanılır, lakin bu cür məlumatlar müəssisə fəaliyyətinə operativ rəhbərlik etmək üçün kifayət deyil. Buna görə ayrı, ayrı xərclərin analitik uçotunu aparmaq tələb olunur. Pərakəndə ticarət müəssisələrində tədavül xərclərinin analitik uçotu, baş vermiş xərcləri aşağıdakı maddələrə bölməklə aparılır.

1. Dəmir yolu, su və hava nəqliyyatı ilə malların daşınması xərcləri.

2. Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı ilə malların daşınması xərcləri.
3. Əmək haqqı xərcləri.
4. Bina, mənzil, qurğu və inventarların kirayəsi üzrə xərclər, eləcə də torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) amortizasiyası.
5. Bina, mənzil, qurğu və inventarların saxlanması üzrə xərclər.
6. Cari təmir xərcləri.
7. Xüsusi sanitariya geyimləri və əşyaların köhnəlməsi.
8. Malların saxlanması, yenidən emal edilməyi, növləşdirilməsi və qablaşdırılması, həmçinin soyuducu qurğuların saxlanması üzrə xərclər.
9. Reklam üzrə xərclər.
- 10 Kredit üzrə xərclər.
11. Əmtəə material dəyərlilərinin təbii itki norması daxilində əmələ gələn əskik gəlməsi.
12. Əmtəə material dəyərlilərinin itki normasında çox əskik gəlməsi və onların xarab olmasından olan itkilər, həmçinin əsaslandırılmamış iddiaya görə məhkəmə tərəfindən etiraz edilən və müəssisənin hesabına silinən əskikgəlmə üzrə itkilər.
13. Tara üzrə itki və xərclər.
14. Kadr hazırlığına ayırmalar.
15. Əməyin mühafizəsi və texniki ehtiyatsızlıq üzrə xərclər.
16. Sair xərclər.
17. İnzibati idarə xərcləri.

Maddələr üzrə satış xərclərinin uçotu bilavasitə xərclənmiş vəsaitləri əks etdirən hesabların jurnal orderlərində həyata keçirilir. Məsələn, 221 №-li hesabın jurnal orderində nəğd xərclənmiş pulun məbləği, 223 №-li hesabın jurnal orderində xərclərin ödənilməsinə köçürülmüş məbləğ və s. Əks etdirilir.

Satış xərci hesabının DT - nə aid edilən məbləğin yazılması üçün hər bir jurnal orderdə ayrıca sütun nəzərdə tutulur. Satış xərclərinin analitik uçotunu aparmaq üçün çox qrafalı kartoçka formasından istifadə edilir. Həmin

kartoçkada hər xərc maddəsi üçün ayrıca sütun nəzərdə tutulur. Hər bir sütuna yazılmış məbləğlərin yekunu aparılan xərclərin mütləq miqdarını göstərir. Bundan başqa ümumi xərc miqdarı üçün çox qrafalı kartoçkada xüsusi sütun ayrılmışdır. Həmin sütundakı məbləğin yekunu müvafiq sintetik hesabın məlumatına bərabər olmalıdır. Satış xərclərinin analitik uçotu üçün nəzərdə tutulmuş kartoçkadakı yazılışlar 701.6 №-li sub hesabın DT- i ilə müxabirləşən hesabların jurnal ordenlərinə əsasən aparılır. Bunun üçün xüsusi olaraq aydınlaşdırma/qruplaşdırma cədvəli tərtib etmək məsləhət görülür. Həmin cədvəl əməliyyatları jurnal orderə yazan zaman onun qısa məzmunu və xərc maddəsinin nömrəsini göstərməklə ayrı, ayrı sənədlərin məlumatlarına əsasən tərtib edilir. Göstərilən kartoçka illik açılır və artan yekunla aparılan yazılışları özündə əks etdirir.

Həm satılan, həm də satılmayıb ayın axırına qalan mallara düşən müəssisənin bütün xərcləri satış xərcləri hesabının DT -də toplanılır. Hesabat dövrünün axırında həmin hissələrin hər birini xərclərin ümumi məbləğindən ayırmaq zərurəti iki əsas səbəblə əlaqədardır.

1. Satılmış mallardan olan malliyə nəticəsini - satılan ticarət güzəştini onların satışı ilə əlaqədar xərclərlə müqayisə etməklə müəyyən etmək olar. Bunun üçün uçota alınan ümumi xərcin məbləğindən mal qalıqına düşən xərc məbləğini ayırmaq lazımdır.

2. Əmtəə material qiymətliləri alış dəyərindən və onların daşınması, eləcə də saxlanması ilə əlaqədar olan xərclərdən toplanmış həqiqi dəyərle mühasibat balansında əks etdirilir. Buna görə mal qalıqının həqiqi maya dəyərini müəyyən etmək üçün həmin xərcin, yəni mal qalıqına düşən xərcin miqdarını təyin etmək tələb olunur. Hesabat ilində satılmış mallara aid edilən həqiqi xərc məbləğini ayırmaq nəticəsində müəyyən edilən hissə, ilin axırında 801 №-li hesabın DT - nə, 701.6 №-li sub hesabın KT -nə yazılmaqla silinir. Bundan sonra 701.6 №-li sub hesabın DT- də qalan məbləğ satılmayıb ayın axırına düşən xərci özündə əks etdirir. Mal qalıqına düşən bu xərc məbləği balansın aktivində ayrıca məbləğ kimi qeyd edilir. Aylıq və kvartallıq balansın

tərtibi zamanı hər bir mühasibat yazılışı tərtib etmədən mal qalığına düşən tədavül xərcinin məbləği 701.6 №-li sub hesabın DT- də toplanmış ümumi xərc məbləğindən ayrılmaqla balansın aktivində göstərilir. Satılmış mallar və mal qalığına düşən müəyyən hesablama aparmaq yolu ilə yerinə yetirilir. Həmin xərcin məbləğini təyin edən zaman hesablamanı sadələşdirmək məqsədi ilə ancaq malların daşınması üzrə nəqliyyat xərcindən istifadə edilir. Satılmayan mallara aid edilən digər maddələrdə uçota alınan başqa xərclər məsələn, onların saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və s.- lə əlaqədar olan məsrəflər az miqdar təşkil edildiyinə görə onların hesablamada istifadə edilməsi məqsəduyğun sayılmır.

Mal qalığına düşən tədavül xərcləri hesabat ayında malların daşınması üzrə nəqliyyat xərcinin ay ərzində satılan və satılmayan malların ümumi məbləğinə olan nisbətinin orta faizinə görə hesablanır. Bu hesablama aşağıdakı kimi yerinə yetirilir.

Bunun üçün "Bakı" universal mağazasında 01. 01. 2015- ci il tarixə satılmayıb qalan mal qalığına düşən nəqliyyat xərcini aşağıdakı cədvəlin köməyi ilə hesablayaq.

MAL QALIĞINA DÜŞƏN TƏDAVÜL XƏRJİNİN HESABLANMASI

Xərc maddəsinin adı	01.04.2015 - ci il tarixə olan mal qalığına düşən tədavül xərc məbləği	Dekabr ayında olan mallara düşən tədavül məbləği	Cəmi tədavül xərclərinin məbləği (qr.2+qr.3)	Dekabr ayında satılan malların dəyəri	1.01. 2015 - ci il tarixə qalan malların dəyəri	Cari malların dəyəri (qr.5 + qr.6)	Tədavül xərclərinin orta faizi; (qr.4*100) qr.7	Mal qalığına düşən tədavül xərclərinin məbləği; (qr.6 + qr.8) 100
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nəqliyyat xərcləri	57,64	94,13	151,78	14028,91	9639,28	2366,82	0,641	61,96

Aparılan hesablamadan göründüyü kimi satılmayıb 1. 01. 2015- ci il tarixə olan mal qalıqına düşən nəqliyyat xərcləri 61,96 man. Təşkil edir. Bu maddə üzrə xərclərin 701.6 №-li hesabın DT- də toplanan 8,98 /151,78 - 61,96/ dekabr ayında satılan malların maya dəyərinə ayıd edilir.

İnzibati, idarə xərclərinə ticarət təşkilatları və onların bölmələrində işləyən, aparatın saxlanması ilə ilə əlaqədar olan xərclər daxildir. Bu xərclərin sintetik uçotu 721 №-li hesabda aparılır.

Yuxarıda göstərilən təşkilatlarda ştat jədvəlinə və inzibati, idarə xərclərinin smetasına nəzarəti gücləndirmək məqsədi ilə işçilərin miqdarı maliyyə orqanlarında qeyd edilməlidir.

İnzibati idarə xərclərinin analitik uçotu aşağıdakı maddələr üzrə aparılır.

1. Əsas və əlavə əmək haqqı.
2. Xidməti ezamiyyə xərcləri.
3. Sair xərclər.

Sair xərclər maddəsində bina və inventarların saxlanması, dəftərxana, poçt, teleqraf və telefon xərcləri, sosial sığortaya ayırmalar və s. xərclər uçota alınır.

İnzibati, idarə xərcləri üzrə analitik uçotun bu cür təşkili onların həqiqi miqdarını təstiq edilmiş smeta ilə müqayisə etməyə şərait yaradır. İnzibati, idarə xərclərinin uçotda əks etdirilmə qaydası 721 №-li hesabın digər sub hesablarındakı kimi yerinə yetirilir. Bütün inzibati, idarə xərcləri ödənildikcə yaxud hesablandıqca 721 №-li hesabın DT- də toplanılır. Bu zaman xərclərin məzmunu və təyinatından asılı olaraq müxtəlif hesabların KT- nə, yeni işçilərə əmək haqqı hesablandıqca 533 №-li, əmək haqqına görə sosial sığortaya məbləğlər ayrıldıqca 522 №-li, ezamiyyət xərcləri silindikdə 244 №-li, bina və inventarların saxlanması üçün məbləğlər ödənildikdə 223 №-li, həmin məbləğlər hesablandıqca isə 171 və ya 211, 538 №-li, bina və inventarlara amortizasiya hesablandıqca 112 №-li, dəftərxana, poçt, teleqraf və telefon xərcləri kassadan ödənildikdə 221 №-li, "Hesablaşma hesab"ın KT- lərinə

yazılışlar verilir. 721№-li hesabda uçota alınan bütün xərc məbləğləri ilin axırında tamlıqla 801 №-li hesabın DT- nə köçürülür. Qeyd edək ki, ticarət fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclərin ucotunun təşkilində bir sıra nöqsanlar mövcuddur. Bu nöqsanlar baş vermiş xərclərin öz aidiyyətinə aid etmək üçün məsuliyyət mərkəzləri və basvermə yerləri üzrə ucotun aparılmasından ibarətdir. Bu baxımdan idarəetmə ucotunda tətbiqi məsləhət görülən sözü gedən məsuliyyət mərkəzləri və basvermə yerləri üzrə ucotun təşkilini tətbiq etmək günün vacib məsələlərindən biri olmaqla onun təkmil formada analitikliyini təşkil etməyə əsaslı imkanlar yaradar. Bu formada ucotun təşkili Beynəlxalq və Milli Ucot Standartlarının tələb etdiyi 9 və 5- ci maddələrinin tələblərinə uyğun qurulmalı, ucot həm məsuliyyət mərkəzləri yəni maddi məsul şəxslər həm də basvermə yerləri yəni sex, bölmə müəssisələr üzrə qurulmalıdır. Belə ucot xərcləri maddi məsul şəxslər, həm də sexlər, bölmə və müəssisələr üzrə ucotu qurub onların rentabelliyini təyin etmək olar.

2.3. Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin uçotu prinsipləri

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının normal fəaliyyəti ilə yanaşı qeyri normal fəaliyyəti ilə bağlı gəlir və xərcləri də olur. Belə göstəricilər planlaşdırılmayan gəlir və itgilər adlanır. Bu cür gəlir və itgilərin əksəriyyəti həmin müəssisələrin fəaliyyətində olan nöqsanların nəticəsi hesab edilir. Planlaşdırılmayan itkilərin məbləği müəssisənin mənfəətinin miqdarını azaldır və bunun nəticəsində də həmin müəssisə yığım planını yerinə yetirə bilmir. Buna görə də təsərrüfatsızlığa qarşı mübarizə aparmaq mühasibat uçotunun ən mühüm vəzifəsi olmalıdır. Planlaşdırılmayan itkinin vaxtlı vaxtında və dəqiq uçotu, onların əmələ gəlmə səbəblərini və eləcə də təqsirkarı müəyyən etməyə və gələcəkdə bu cür itkilərin baş verməsinin qarşısını almağa imkan yaradır. Ticarət müəssisə və təşkilatlarında əmələ gələ bilən planlaşdırılmayan itkilərin hansı səbəblərlə bağlı olmasını nəzərdən keçirək.

Belə itgilərə debitor borcunun silinməsindən olan zərər, əskik kəlmə və mənimsəmələr üzrə debitor borclunun silinməsindən olan zərər, malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itkilər, ödənilən cərimələr və peniya pulları, keçmiş ilin əməliyyatlarına görə verginin yenidən hesablanması üzrə büdcəyə veriləsi məbləğlər, tam amortizasiya olunmayan torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) ləğvindən olan itkilər və s. itkilər daxildir. Debitor borcunun silinməsindən olan itki, borclunun ödəmə qabiliyyəti olmadığına görə alınması ümitsiz olan, iddia müddəti keçmiş, eləcə də onun alınması məhkəmə, yaxud digər istintaq orqanları tərəfindən rədd edilən məbləğlərin silinməsi nəticəsində baş verir. Ayrı -ayrı şəxslərdə olan borclar həmin borclunun ödəmə qabiliyyətsizliyi, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən hallarda ümitsiz hesab edilir. Onlar bir qayda olaraq təşkilatın icazəsi ilə silinə bilər.

Belə itkilər "Bakı" univermağında 2013- cu ildə 4,4 min man. olmuş, 2014- cu ildə isə 3,3 min man. 2015- ci ilin I kvartasında isə 1,7 min man. olmuşdur.

İddia müddəti keçmiş debitor borcları müəssisə və yaxud təşkilat rəhbərinin icazəsi ilə zərər hesabına silinir. Həmin iddia müddətinin gecikdirilməsində təqsirkar olan şəxslər isə məsuliyyətə cəlb edilir. Alınması məhkəmə yaxud arbitrac tərəfindən rədd edilmiş borc təqdim edilmiş iddia üzrə məhkəmənin ya da arbitrajın qərarı alındıqdan sonra silinir. Əskikgəlmə və mənimsəmələr üzrə debitor borcunun silinməsindən olan zərər təyin edilmiş qayda ilə borclunun ödəmə qabiliyyətinin olması yaxud olmaması səbəbdən borcun alınması mümkün olmayan hallarda və bunun nəticəsində də onun müəssisənin hesabına silinməsi zamanı baş verir. Bu cür itgilər mənimsənilmiş yaxud əskik gəlmiş dəyərlinin alış qiyməti ilə silinir. Gələcəkdə borcludan borcun alınması mümkünlüyünü nəzərə alaraq borclunun maddi vəziyyətinin dəyişməsi üzərində nəzarət etmək məqsədi ilə yuxarıda göstərilən silinmə aparıldıqdan sonra onun 5 il ərzində balansdan kənar hesabda uçota alınması

zəruridir. Adətən məhkəmə tərəfindən alınması rədd edilmiş əskik kəlmə və mənimləmə üzrə borclar satış xərcləri hesabına silinməlidir.

Malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itki əvvəlki və sonrakı qiymətlər arasında əmələ gələn fərqi büdcə tərəfindən ödənilməyən hissəni özündə əks etdirir.

Ticarət təşkilatı rəhbərinin qərarı ilə malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itki həmin məqsəd üçün yaradılan fonddan artıq olan hallarda əmələ gəlir. Bu cür itkilər müəssisə rəhbərinin qərarı ilə plandan artıq mənfəət hesabına silinir. Malların saxlanılma qaydalarına riayət edilməməsi nəticəsində zay və xarab edilmiş, eləcə də keyfiyyəti pozulmuş malların qiymətinin ucuzlaşdırılmasından olan itkilər yuxarıda göstərilən itkilərin tərkibinə daxil edilmir. Bu cür itki bir qayda olaraq təqsirkar maddi məsul şəxsin hesabına, təqsirkar şəxs müəyyən edilmədikdə isə satış xərcləri sub hesabına silinməlidir.

Ödənilmiş cərimə və peniya pulları malsatan, malalan və digər təşkilatlarla bağlanmış müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi nəticəsində ödənilən məbləğləri özündə birləşdirir. Məsələn, malların tədarük edilməsi, onların vaxtılı vaxtında yüklənməsi, müqavilədə şərtləşdirilmiş mal keyfiyyətinin pozulması, kislərin istifadə edilməsi qaydasının pozulması, nəqliyyatın boş dayanması və s. yə görə cərimə ödənilir. Bu cür itkilər isə təşkilatda 2013-cü ildə 1,2 min man., 2014-cü ildə isə 1,9 min manata 2015-ci ilin I kvartalında isə 0,8 manata bərabər olmuşdur.

Daxil olmuş malların dəyəri vaxtılı - vaxtında ödənilməyən, göstərilən xidmətin məbləğinin ödənilməsi gecikdirilən hallarda isə peniya ödənilir. Ödənilən cərimə və peniya pulları onların əmələ gəlmə səbəbləri diqqətlə öyrənildikdən sonra müəssisənin hesabına silinə bilər. Cərimənin işçinin təqsiri üçündən ödənilməsi hallarında verilmiş məbləğ qüvvədə olan əmək qanunlarının qaydalarına məvafiq olaraq təqsirkar şəxsdən tələb edilməlidir. Bu cür itkilər, onların təqsirkardan alınması qeyri mümkünlüyə dair orbitraj,

məhkəmə yaxud yuxarı təşkilatın qərarı alındıqdan sonra müəssisənin hesabına silinə bilər.

Sənəd dövriyyəsi qaydasının pozulmasına görə banka ödənilən cərimələr bir qayda olaraq təqsirkar şəxsdən tələb edilməlidir. O qeyri mümkün olan hallarda isə tədavül xərcləri hesabına yazılır. Keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcəyə veriləsi vergi məbləği üzrə yenidən hesablaşmalar vəsaitin büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsini özündə əks etdirir və o xarakterinə görə itki hesab edilmir. Onlar keçmiş hesabat ilində hansı səbəbdənsə büdcəyə verilməyən vergilərin ödənilməsini sübut edir.

Tam amortizasiya olunmayan vəsaitin ləğv edilməsindən olan itki ləğv edilən obyektin qalıq dəyəri və onun ləğvi üzrə xərclərlə obyektin sökülməsindən əldə edilən materialın dəyərinin arasındakı fərqi özündə əks etdirir.

Sair itkilər isə yuxarıda göstərilən maddələrdə nəzərdə tutulmayan bütün planlaşdırılmayan itkiləri, məsələn, bədbəxt hadisədən, oğurluqdan, basqıdan və s. Dən olan bu cür itkilər isə itkini özündə birləşdirir. "Bakı" universal mağazasında 2013-cü ildə 1,7 min man. və 2014- cü ildə 3,1 min man., 2015- ci ilin I kvartalında isə 0,9 manat olmuşdur.

Ticarət müəssisə və təşkilatları planlaşdırılmayan gəlirlərə də malik olur. Onlara alınmış cərimələr və peniya pulları, inventarizasiya zamanı əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlmələr, keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcə ilə yenidən hesablaşmalar və s. gəlirlər daxildir.

Alınmış cərimələr və peniya pulları bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərin pozulmasına, belə ki, malların tədarük edilməsinə, onların keyfiyyətinin pozulmasına, malın dəyərinin vaxtında ödənilməməsinə, taraların vaxtılı vaxtında qaytarılmasına və s. yə görə mal satan, mal alan və digər müəssisə və təşkilatlardan alınır.

Bu cür gəlirlər 2013- cü ildə 7,2 min man, 2014- cü ildə 3,9 min man. 2015- ci ilin I kvartalında isə 1,9 min manat olmuşdur.

İnventarizasiya zamanı əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlimələr onun alınma mənbəyini təyin etmək mümkün olmayan hallarda müəssisənin gəliri hesab edilir. Belə gəlirlər 2013- cü ildə 0,9 min man. və 2014- cü ildə isə 1,2 min man. olmuş 2015- ci ilin I kvartalında isə hec bir artıqgəlmə olmamışdır. Artıq gəlmiş məbləğin mənbəyi məlum olan hallarda onun mədaxil edilməsi müvafiq hesabları, məsələn, 205.2 №-li hesabın DT-nə, 431 və ya 531, 171 və ya 211, 538 №-li və s. hesabların KT- nə yazılmaqla qeyd edilir. Əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlmə hallarını diqqətli sürətdə yoxlamaq və onları müəyyən etmək lazımdır. Bir sıra hallarda bu cür artıq kəlmələr alıcıları çəkiddə, ölçüdə və hesabda aldatmaq nəticəsində baş verir. Buna görə də belə hallar olan zaman təqsirkarları məsuliyyətə cəlb etmək tələb olunur.

Keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcə ilə yenidən hesablaşmalar, müəssisənin keçmiş ildə büdcəyə artıq verdiyi vergilərin geri alınmasını özündə əks etdirir.

Sair gəlirlər yuxarıdakı maddələrdə nəzərdə tutulmayan planlaşdırılmayan gəlirləri, məsələn, keçmiş ilə aid edilən mənfəəti, dəyəri təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilən əskik gəlmiş malın pərakəndə və alışı qiymətləri arasındakı fərqi və s.- ni özündə birləşdirir. Bu cür gəlirlər 2013- cü ildə olmamış, 2014- cü ildə 1,1 min manata çatmış 2015- ci ilin I kvartalında isə hec bir gəlir hadisəsi olmamışdır.

Kassa və digər mənbələrdə olan pul vəsaitlərindən müəyyən edilən artıqgəlmə iddia müddətini keçməsi nəticəsində ödənilməyən, dövlət büdcəsinə veriləsi kreditlər və deponent borcları, eləcə də mədaxili nizamnamə kapitalı hesabına aparılan artıq gəlmiş əsas vəsaitlər planlaşdırılmayan gəlirlər sırasına daxil edilmir. Ticarət müəssisə və təşkilatları göstərilən planlaşdırılmayan gəlir və itkilərlə yanaşı, mədəni məişət təyinatlı obyektlərin saxlanılması üzrə xərclər də çəkirlər. Bu xərclər binaların, qurğuların, bağların, parkların və pioner düşərgələrinin saxlanılması üzrə smetada nəzərdə tutulmuş məsrəfləri özündə əks etdirir. Bu xərclər adətən

planlaşdırılır. Bütün göstərilən gəlir və itkilər 611.9 "Sair gəlirlər" və 731.9 "Sair itkilər" hesablarında uçota alınır. Bütün ticarət təşkilatlarında olduğu kimi "Bakı" unversal mağazasında da planlaşdırılmayan itki məbləğləri təyinatından asılı olaraq 201.1 "Xammal və materiallar", 205.2 №-li "Əmtəələr", 223 №-li "Hesablaşma hesabı", 217.1 №-li "İdiallar üzrə debitorlarla hesablaşmalar", 213.1 №-li "Maddi zərərin ödənilməsinə görə hesablaşmalar", 521 №-li "Büdcə ilə hesablaşmalar" və s. hesabların KT- nə yazılmaqla 731.9 №-li hesabın DT- nə qeyd edilir. Gəlirlər isə daxil olmuş cərimə və peniya pulları, 223 №-li, artıq gələn və mədaxil edilən malın dəyəri 205.2 №-li, dəyəri təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilən əskik gəlmiş mallar üzrə ticarət güzəştinin məbləği 603 №-li hesabların DT- lərinə qeyd edilməklə 611.9 №-li "Sair gəlirlər" subhesabının KT- nə yazılır.

Planlaşdırılmayan itkilərin analitik uçotu yuxarıda göstərilən ayrı - ayrı maddələr üzrə uçota alınır. Bu isə hər itki və gəlirin miqdarı ayrı - ayrı məbləğlə göstərildiyindən mühasibat hesabatının tərtib edilməsini təmin edir. Planlaşdırılmayan itkiləri səbəbini və onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan şəxslərin vaxtlı - vaxtında müəyyən edilməsi, həmin itkilər kimin təqsiri ucundan buraxılıbdırsa, onlardan da tələb edilməsinə imkan yaradır. Bunun mümkün olması hallarında həmin itkilərin hansı müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu təyin etmək lazımdır. Biz həmin itkilərin bilavasitə konkret maliyyə nəticəsinə aid etməkdə mühasibat uçotuna şərait yaradır. Uçotun bu cür qaydası planlaşdırılmayan itkilərin əmələ gəlmə səbəblərinin kökünü kəsməkdə müəssisə işçilərində maraq yaradır. Əgər planlaşdırılmamış itkilərin uçotu, sahibi göstərilmiş şəkildə ümumilikdə aparılırsa, həmin itkilərin heç bir münasibəti olmayan müəssisələr arasında bərabər bölüşdürülməsi baş verə bilər. Mühasibatlığın analitik uçotunda planlaşdırılan itkilərin əksəriyyət hissəsi onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan müəssisənin hesabına bir başa yazıla bilər. Bu cür itkilərə əskikkəlmə və mənimsəmələr üzrə debitor borcunun silinməsindən olan zərər, malların yenidən qiymətləndirilməsində olan itkilər, ödənilən cərimə və peniya pularının əksəriyyət hissəsi, tam

amortizasiya olunmayaraq əsas vəsaitin ləğv edilməsindən olan zərər, kreditə satılmış mallara görə ödəmə qabiliyyəti olmayan debitor borclarının silinməsindən olan zərər və s. daxildir.

Mühasibatlıqda planlaşdırılmayan itkilərin uçotunun bu cür təşkili hər bir müəssisələr üzrə xalis gəlirin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Müəssisənin xalis maliyyə nəticəsinə sair gəlirlərin miqdarı da təsir göstərir.

Həmin gəlirlərin yaradılması isə bir qayda olaraq konkret müəssisənin fəaliyyətindən asılıdır. Buna görə mərkəzləşdirilmiş mühasibatlığın analitik uçotunda onları ayrı - ayrı müəssisələrin hesabına bir başa qeyd etmək lazımdır. Məsələn, keyfiyyətsiz mal tədarük edilməsinə görə mal satanlardan alınan cərimə və peniya hər bir müəssisə işçisinin onlara daxil olan malın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə görə apardıqları mübarizənin səmərəlilik səviyyəsindən asılıdır. Bu gəlirlərin miqdarı malların keyfiyyətinin dəqiq yoxlanmasından, mal satanlara əsaslandırılmış iddianın təqdim edilməsindən bir başa asılıdır.

İnventarizasiya zamanı əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq gəlmə konkret müəssisənin fəaliyyəti ilə həmişə əlaqədardır. Buna görə ayrı - ayrı müəssisələr üzrə onların uçotu heç bir çətinliklə üzləşmir. Planlaşdırılmayan itki və gəlirlərin ayrı ayrı müəssisələr üzrə uçotu onların təsərrüfat fəaliyyətinin xalis maliyyə nəticəsinin miqdarını təyin etməyə imkan yaradır.

Planlaşdırılmayan gəlir və itgilər bu və ya digər istiqamətdə müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticəsinə təsir göstərir. Buna görə onun uçotunun Beynəlxalq və Milli Uçot Standartlarının tələblərinə uyğun qurulması günün ən vacib problemlərindən biri olmalıdır. Sözü gedən göstəricilərin standartlara uyğun təşkili onların 27 və 13- cü maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edilən standartlar planlaşdırılmayan gəlir və itgilərin uçotunun mərkəzləri üzrə təşkil edilməsini tövsiyə edir. Bu cür uçotun təşkil edilməsi sözü gedən göstəricilərin kim tərəfindən baş verməsini müvafiq sənədlərlə müəyyən edib onların tələb edilməsini dəqiqləşdirib tələb etməyi təmin edir. Burada eyni

zamanda həmin göstəricilərin analitik uçotunun da qurulması yerinə yetirilməlidir. Bu zaman idarəetmə uçotunun i.e.d.prof. Q.Abbasovun "İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri" monoqrafiyasının IV fəsilinin 168-234-cü səhifələrində verilən metodlardan istifadə edib işdə əhatə edilən artıqgəlmə, əskikgəlmə, hallarının baş vermə yerləri və məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçotunun aparılması metodlarından istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edilsin.

2.4. Fəaliyyətin gəlir, xərclər, itgilərin ümumiləşdirilmiş göstəriciləri haqda hesabat və onun analitikliyinin yüksəldilməsi problemləri

Butun iqtisadi qurumlar öz fəaliyyətlərinin nəticəsini, uçotun hesabat sistemində ümumiləşdirir. Bu ümumiləşmə ucot və hesabatın 1 №-li standartında əhatə edilir və bu əhatə balans və ona əlavə edilən hesabatlar vasitəsilə tənzimlənir. 1 №-li "Mühasibat hesabatı" standartı, materialları əsasında magistr dissertasiyası yazılan "Bakı" universal mağazası da tərtib edir.

"Bakı" universal mağazasının mühasibat hesabatı müəyyən dövr ərzində təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən uçot məlumatlarının qarşılıqlı yekun göstəriciləri sisemini özündə formalaşdırır. Hesabat, uçotun həlledici mərhələsi hesab edilir. Hesabatın göstəriciləri mühasibat, statistik və cari uçotun məlumatlarını ümumiləşdirmək yolu ilə əldə edilir. Hesabat nəinki həqiqi göstəricilərin plandan kənarlaşmasını, eyni zamanda həmin kənarlaşmaların səbəbini də əks etdirilməlidir. Hesabat müəssisə və icmal, cari və illik, statistik, mühasibat və operativ hesablara bölünür.

Müəssisələrin hesabatı təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində və ona rəhbərlik işində böyük siyasi təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

Hesabat mərkəzləşdirilmiş uçotda yerləşən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçirilmiş müəssisələr üzrə bütün göstəriciləri özündə əks

etdirməli və müəssisə, təşkilatlarda, eləcə də, onların bölmələrində təsərrüfat hesabının təkmilləşdirilməsinə təsir etməlidir. Mühasibat hesabatı cari uçot məlumatlarına əsasən tərtib edilir. Cari mühasibat uçotunun əsasını isə məlum olduğu kimi, ilk sənədlər təşkil edir. Hesabatın real olması 1 – ci növbədə bütün əməliyyatların sənədlərdə, tam və vaxtlı, vaxtında rəsmiyyətə salınması, 2 şərti, təsərrüfat vəsaitlərinin tam inventarizasiyası, 3- cü şərti isə təsərrüfat vəsaitlərinin həqiqi maya dəyərinə görə qiymətləndirilməsi hesab olunur.

Mal dövriyyəsinin həcmi ticarət müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərindən biridir. Ümumi gəlir və tədavül xərcinin səviyyəsi, işin rentabelliği, maliyyə vəziyyəti və digər göstəricilər mal dövriyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bütün ticarət müəssisələri aylıq balansla mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planın yerinə yetirilməsi haqqında 1 №-li arayış təqdim edirlər. Bu arayışda hesabat ayının plan və həqiqi mal dövriyyəsi haqqında məlumatlar əks etdirilir.

Kvartallıq və illik hesabatın tərkibində 4 №-li "Satış və buraxılış haqqında hesabat" tərtib edilir. Hesabata pərakəndə ticarət müəssisələrindən buraxılan və satılan bütün dövriyyə və ümumi gəlir daxil edilir. Hesabat 601 №-li hesab üzrə jurnal - orderin məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

Satış və buraxılış haqqında kvartallıq mühasibat hesabatında 3 - Torq №-li "Malların daxil olması, satışı və qalığı haqqında hesabatı"nda tərtib edilir. Bu formada mal qrupları üzrə malların hərəkəti və qalığı haqqında məlumatlar göstərilir. Bunun köməkliyi ilə mal dövriyyəsi və mal ehtiyatlarının quruluşunu öyrənməyə imkan yaranır.

Satış xərcləri haqqında hesabatın məlumatlarına əsasən təsərrüfatın məqsədə uyğunluğu təyin edilir və ticarətdə əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadə etmək üzərində nəzarət həyata keçirilir. Aylıq hesabatda satış xərcinin məbləği, həmçinin onların plan və həqiqi səviyyəsi balans əlavə edilən 1 №-li arayışda göstərilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələri üzrə baş vermiş xərclər haqqında tərtib ediləsi hesabatın tərkibinə 5 №-li "Satış xərcləri haqqında hesabat" forması, 14

№-li "İdarə aparatının saxlanması üzrə xərclər haqqında hesabat" forması da daxil edilir.

5 №-li hesabat forması 701.6 №-li hesabın maddələr üzrə analitik uçotunun məlumatına əsasən tərtib edilir. Xərclərin plan səviyyəsi biznes planının məlumatlarına əsasən yazılır. Həqiqi məlumat isə həmin hesabat tərtib edilən zaman hesablanır.

5 – T "Ticarətdə əmək üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında hesabat" forması bütün ticarət müəssisə, təşkilat və idarəsinin əsas fəaliyyəti üzrə illik hesabatın təkribində təqdim edilir. Bu hesabatda işçilərin siyahı və orta siyahı, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin sahələri üzrə işçilərin əmək haqqı fondu haqqında məlumatlar göstərilir.

14 №-li yarım illik "İdarə aparatının saxlanması haqqında hesabat" 2 bölmədən ibarətdir.

1-ci bölmədə təstiq edilmiş smeta 701.6 №-li hesab üzrə analitik uçotun məlumatına əsasən, 2- ci bölmə isə kadrlar şöbəsinin işçilərinin siyahısı haqqında təqdim etdiyi cədvələ əsasən tərtid edilir.

1-ci bölmədə idarə aparatının saxlanması xərcləri və aparat işçilərinin ixtisar edilməsindən əldə edilən qənaət haqqında məlumatlar, 2-ci bölmədə isə idarə aparatı işçilərinin təsdiq edilmiş və həqiqi orta siyahı sayı haqqında məlumatlar göstərilir.

Bu formanın tərtib edilməsi üçün lazım olan hesabat məlumatları 701.6 №-li hesabın əmək haqqı və s. xərclər maddəsinin analitik uçot yazılışlarından götürülür.

2 №-li "Mənfəət və zərər haqqında hesabat" forması bütün müəssisənin fəaliyyət nəticəsini ümumi şəkildə əks etdirir. O, müqayisəedici və əməliyyat hesablarının, eləcə də maliyyə nəticəli hesabların analitik uçot məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

Hesabat 4 bölmədən ibarətdir. Onlar aşağıdakılardır:

- A. Planlaşdırılan gəlir və xərclər.
- B. Alınmış və ödənilmiş ayırmalar.

V. Planlaşdırılmayan gəlir və itkilər.

Q. Əmtəə material dəyərlilərinin yenidən qiymətləndirilməsindən olan gəlir və itkiləri də ona dair məlumatlara əsasən tərtib edir.

Mənfəət və yaxud zərərin bu hesabatda göstərilən qalığı balansın A. Bölməsinin müvafiq göstəricisinə bərabər olmalıdır. Bununla birlikdə xərclər haqqında məlumatlar 5 №-li ümumi gəlir haqqında hesabatın onun məlumatları isə 4 №-li formanın məlumatları ilə eyni olmalıdır. Göstəricilərin bir neçə dəfə təkrar edilməsinə baxmayaraq, gəlirin, xərcin və itkinin bu hesabatda göstərilən ayrı - ayrı məbləğləri nəzarət və təhlil üçün zəruridir.

"Mənfəət və zərər haqqında hesabat" forması rentabelliyin hansı amillərin təsiri nəticəsində yüksəlməsinin yaxud aşağı düşməsinin, həmçinin planlaşdırılmamış gəlir və itkilərin ona necə təsir etməsini təyin etməyə imkan verir. Bu hesabat formasının tərkibində 3 arayış mövcuddur. Onların biri mənfəət planının yerinə yetirilməsini nəinki ümumi müəssisə və təşkilat üzrə həm də ayrı - ayrı fəaliyyət sahələri üzrə əks etdirir. 2- ci arayışda hesabat dövrü ərzində mənfəətin plan üzrə bölüşdürülməsi göstərilir.

3- cü arayışda icmal mühasibat hesabatının tərkibi zamanı rəsmiyyətə salınır, daha doğrusu bu arayışda bütün müəssisələrin plan üzrə mənfəəti və plan üzrə zərəri, həmçinin planın yerinə yetirilməsi səviyyəsinə görə məlumatlar birləşdirilir.

Hesabatın özü, xüsusiyyət və təyinatına görə müəssisə və təşkilatların bütün iqtisadi göstəricilərini xarakterizə edir. Mühasibat hesabatının 1 №-li Beynəlxalq və Milli Ucot Standartlarında verilən müddələrinə uyğun tərtibi onun hər bir göstəricisinin bir - biri ilə eyni olmasını və onların bir - birini tamamlamasını özündə əks etdirir. Məsələn, Balansda göstərilən xərclərin "Satış haqda hesabatda göstərilən xərclər" eyni olması, həmçinin Balansda göstərilən mənfəətin (xərcin), mənfəət və zərər haqda hesabatda göstərilən mənfəəti (xərçi) təsdiq etməsi və digər iqtisadi göstəricilərin, həmin göstəriciyə dair tərtib edilən hesabatla uyğunluğu uçot və hesabatın standartda göstərilən prinsipə uyğun olmasını özündə əks etdirir.

Lakin qeyd edək ki, həm Beynəlxalq həm də Milli Standartda hesabatların analitikliyi və operativliyinin yüksəldilməsi və istənilən anda onların məlumatları haqqında dəqiq məlumat verilməsi vurğulanır. Ancaq bu analitiklik və operativlik hal hazırda aparılan uçot sistemində təmin olunmur. Bu da həm Beynəlxalq həm də Milli Uçot Standartlarının müddələrinin mütəxəssislər tərəfindən yaxşı mənimsənilməməsi ilə bağlıdır.

III FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ SAĞLAMLIĞININ ƏSASI OLAN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

3.1. Maliyyə hesabatları maliyyə təhlilinin əsasıdır.

Müasir *mühasibat uçotu* ikili yazılış prinsipinə əsaslanır: istənilən təsərrüfat əməliyyatı iki hesabda əks olunur – birinin debetində, digərinin kreditində. Uçotun bu üsulla aparılması sayəsində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini çox əlverişli formada – balans şəklində əks etdirmək mümkündür. Balansın aktiv hissəsində isə bu əmlakı yaradan maliyyə mənbələri göstərilir. Mühasibat uçotunun əsası – hesablar sistemidir. Hesablar sisteminin 2 növ təsnifatı mövcuddur:

- aktiv, passiv və qarışıq (aktiv - passiv) hesablar;
- kapitallaşan (kapital, fond, ehtiyatlar, borclar) və kapitallaşmayan və ya əməliyyat (gəlirlər, xərclər) hesabları.

İkinci növ təsnifat hesabat formalarının tərtib olunmasının məntiqi sxemini anlamağa imkan verir.

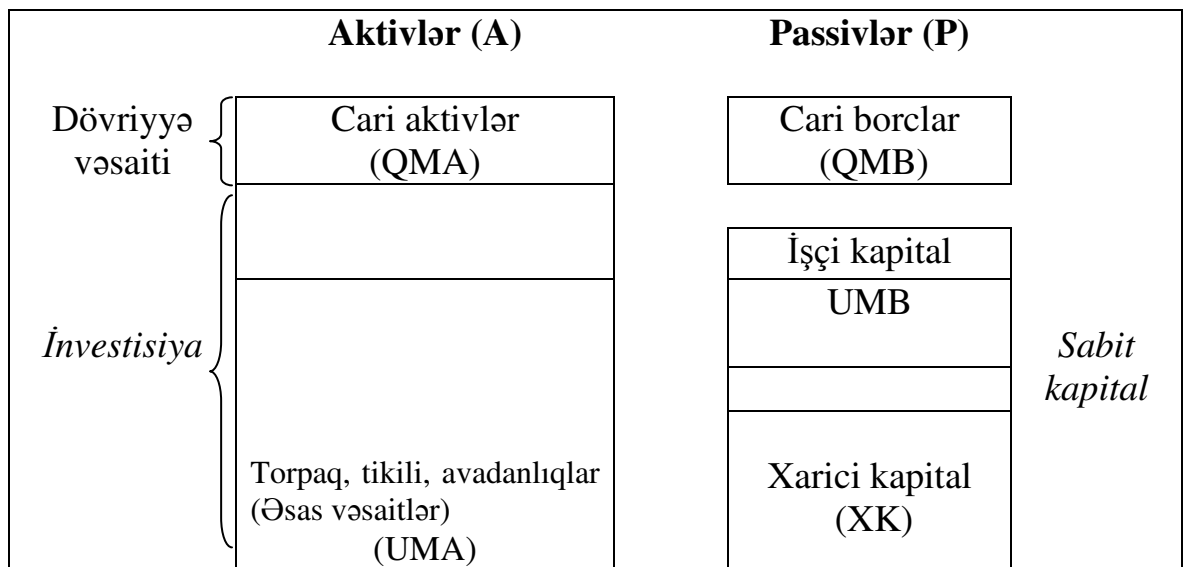
Mühasibat uçotunun proseduru hesabın açılması, cari əməliyyatların onlarda əks olunması, hesabın bağlanması və ötən dövr üçün əsas maliyyə hesabatlarının (balans, gəlir – xərc hesabatı və pul axınları hesabatı) hazırlanmasından ibarətdir.

Beləliklə, bütün hesablar iki hesabat forması arasında bölüşdürülmürlər. Məhz bu iki forma – balans və gəlir – xərc hesabatı yekun maliyyə hesabatlarının əsasını təşkil edirlər. Belə ki, onlar müəssisənin iki mühüm xarakteristikası – onun resurs potensialının dinamikası və bu potensialın hesabat dövründə istifadə olunmasının effektivliyi haqqında təsəvvür yaradırlar.

Əsas məlumat – analitik yüklü balansda formalaşır. Belə ki, gəlir – xərc hesabatı yalnız balansın bir maddəsinin – “Bölünməz gəlir” maddəsinin açıqlanmasına xidmət edir. Lakin balansda bölünməz gəlirin hesabat dövründə

yanarmış hissəsi görünür. Əməliyyat gəliri, faiz və vergidən öncəki gəlir (FVÖG) və xalis gəlir isə yalnız gəlir – xərc hesabatında görünür. Odur ki, maliyyə təhlilində gəlir – xərc hesabatının da əhəmiyyəti böyükdür. Digər hesabat formaları köməkçi xarakter daşıyır.

Analitik məlumatların əsas hissəsi balansda olur. Maliyyə təhlilində balansın strukturu, onun ayrı – ayrı maddələri, onların qarşılıqlı əlaqəsi, struktur dəyişikliklərinin tendensiyası və balansın müsbət və çatışmayan cəhətləri haqda aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Balansın sxematik strukturu *şəkil 3.1-də* verilmişdir.

Şəkil 3.1. Balansın sxematik strukturu

Balansın bu və ya digər şəkildə tərtib olunmasının əsası olan balans tənliyinin düzgün başa düşülməsi çox vacibdir.

Balans tənliyi balansın əsas bölmələrini əlaqələndirməklə onun formasını müəyyən edir və onun hesabat forması kimi təqdim olunmasının məntiqini izah edir.

Balansın əsas tənliyi belədir:

$$A = B + XK$$

burada A – aktivlər, B – borclar, XK – xüsusi kapitaldır (səhmdar kapitalı).

Lakin müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan müxtəlif şəxslərin (tərəflərin) maraqları baxımından balans müxtəlif cür tərtib oluna bilər və balans tənliyi də müxtəlif şəkildə yazıla bilər.

Mülkiyyətçilərin maraqları baxımından tərtib olunan balans onların kapitalının strukturunun dəyişməsinə əks etdirməlidir. Bu halda balans tənliyi aşağıdakı şəkildə olur:

$$A - UMB - QMB - XK$$

burada A – aktivlərin cəmi, UMB – uzunmüddətli borclar, QMB – qısamüddətli borclar, XK – xüsusi kapitaldır.

İnvestorların (mülkiyyətçilərin və borcverənlərin) maraqları baxımından tərtib olunan balans onların ümumi kapitalının dəyişməsinə, başqa sözlə müəssisənin strateji dözümlülüyünü əks etdirməlidir. Bu halda balans tənliyi aşağıdakı şəkildə olur:

$$A - QMB = XK + UMB$$

Maliyyə maraqları baxımından tərtib olunan balans beynəlxalq mühasibat praktikasında ən çox yayılmış, müəssisənin bütün növ aktivlərinin, kapital və öhdəliklərinin geniş şəkildə əks olunduğu balansdır. Bu halda balans tənliyi aşağıdakı şəkildə olur:

$$QMA + UMA = QMB + UMB + XK$$

Maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müəssisənin vəsaitlərində və onların yaranma mənbələrində fasiləsiz olaraq dəyişikliklər baş verir ki, bunlar da mühasibat uçotunun hesablarında öz əksini tapır. Nəzəri olaraq hər belə əməliyyatdan sonra balans tərtib olunsa onun dinamikada necə dəyişməsinə müşahidə etmək olar. Balansda yaratdığı struktur və tərkib dəyişikliyinə görə əməliyyatları 4 tipə bölmək olar.

Birinci tip əməliyyatlarda balansın aktiv və passiv tərəfləri eyni zamanda və bərabər məbləğdə artırlar. Bunu misal olaraq xammalın kreditlə alınmasını, bank kreditinin hesablaşma hesabına daxil olmasını və s. göstərmək olar. Bu halda balansda baş verən dəyişikliyi aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar.

$$A + X = P + X$$

burada A – balansın aktivi, P – balansın passivi, X - əməliyyat nəticəsində vəsaitin dəyişdiyi məbləğdir.

İkinci tip əməliyyatlarda balansın aktiv və passiv tərəfləri eyni zamanda və bərabər məbləğdə azalırlar. Buna misal olaraq büdcəyə vergilərin ödənilməsini, kreditor borcun bank hesabından ödənilməsini və s. göstərmək olar. Bu halda baş verən dəyişikliyi aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar:

$$A - X = P - X$$

Balans nəzəriyyəsində bu iki əməliyyat *modifikasiya əməliyyatları* adlandırılır.

Üçüncü tip əməliyyatlar nəticəsində balansın ümumi məbləği dəyişməz qalmaqla onun aktiv maddələrindən birinin azalması hesabına digərinin artması baş verir. Buna misal olaraq malın alıcıya nəğd satılmasını, pulun bank hesabından kassaya daxil olmasını və s. göstərmək olar. Bu halda balansda baş verən dəyişikliyi aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar:

$$A + X - X = P$$

Dördüncü tip əməliyyatlar nəticəsində balansın ümumi məbləği dəyişməz qalmaqla onun passiv maddələrindən birinin azalması hesabına digərinin artması baş verir. Buna misal olaraq kreditor borcun bank krediti hesabına ödənilməsini, işçilərdən gəlir vergisinin tutulmasını və s. göstərmək olar. Bu halda balansda baş verən dəyişikliyi aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar:

$$A = P + X - X$$

Balans nəzəriyyəsində üçüncü və dördüncü tip əməliyyatlar *permutasiya əməliyyatları* adlanırlar.

Balansın real analitik imkanlarını düzgün qiymətləndirmək üçün ona xas olan bir sıra məhdudiyyətləri bilmək vacibdir. Onların ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Balans öz təbiətinə görə tarixidir. O, maliyyə - təsərrüfat əməliyyatlarının balansın tərtib olunduğu ana qədər olan nəticəsini ifadə edir. Onun tərtib olunduğu vaxtdan istifadəçilərə çatdığı vaxtadək müəyyən müddət keçdiyi üçün onda əks olunan məlumatlar müəyyən mənada köhnəlmiş olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, balans müəssisənin operativ idarə olunması üçün yaramır. Müəssisənin balansı taktiki və strateji əhəmiyyətli idarəetmə qərarları üçün məlumat bazası rolunu oynayır.

2. Balans “status – kvo”-nu ifadə edir. “Nəyin nəticəsində bu vəziyyət yaranıb?” sualına cavab vermir. Bu sualın cavabını tapmaq üçün əlavə informasiya mənbələrinə müraciət edilməli və daha dərin təhlil aparılmalıdır.

3. Balans əsasında çoxlu sayda göstəriciləri hesablamaq olar. Lakin onları heç nə ilə müqaisə etmək olmadıqda əhəmiyyətsiz olurlar. Başqa sözlə, balansa təcrid olunmuş şəkildə baxdıqda onun heç bir əhəmiyyəti olmur. Maliyyə nəticəsi baxımından balansın təhlili oxşar təşkilatlarda anoloji göstəricilərin şərhini, onların orta sahə qiymətləri ilə tamamlanmalıdır.

4. Balans göstəriciləri haqqında yalnız dövriyyəni bildikdə mühakimə yürütmək olar.

5. Balans yalnız tərtib olunduğu ana olan vəziyyəti ifadə edir (hesabat dövründə olan dəyişmələr görünür).

6. Balans yalnız maliyyə xarakterli amillərin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirini öyrənməyə kömək edə bilər.

7. Balansda aktivlər onların alınma qiymətləri ilə ifadə olunur. Buna görə də müəssisənin təsərrüfat vasitələrinin real qiyməti təhrif edilmiş olur.

8. Müəssisənin əsas məqsədlərindən biri gəlir əldə etmək olduğuna baxmayaraq balansda bu göstərici lazımi dərəcədə əks olunmur. Balansda göstərilən “Bölünməz gəlir”in yaranma mənbəyini bilmək üçün ona digər hesabat formaları ilə kompleks şəkildə baxmaq lazım gəlir.

9. Balansın yekunu nə müəssisənin real olaraq malik olduğu vəsaitin dəyərini, nə də onun bazar qiymətini ifadə etmir.

Gəlir – xərc hesabında (İnkome Statement) müəssisənin hesabat dövründə olan bütün gəlirləri, xərcləri və onların fərqi kimi xalis gəliri haqqında məlumat əks olunur. Bu hesabatın mahiyyətinin başa düşülməsində əsas məsələ “gəlir”, “xərc” və “xalis gəlir” anlayışlarının dəqiq tərifini və onlar arasında münasibətin müəyyənləşdirilməsidir.

Pul axınları hesabatı (Cash Flow Statement) hesabat dövründə istehsal, investisiya və maliyyə xarakterli fəaliyyətlər nəticəsində yaranmış pul axınlarının mənbəyi və istifadə istiqamətləri haqqında məlumatı əks etdirir. Bu hesabat aşağıdakı balans tənliyi əsasında tutulur:

$$PV_{\emptyset} + PV_D - PV_{\zeta} = PV_S$$

burada PV_{\emptyset} - dövrün əvvəlinə pul vəsaitinin qalığı, PV_D - hesabat dövründə pul daxil olması, PV_{ζ} - hesabat dövründə pul ödənişləri (çıxışı), PV_S - dövrün sonuna pul vəsaitinin qalığıdır.

“Bakı” universal mağazasının 01 yanvar 2015-ci il tarixə” Balansı			
Aktivlər		Passivlər	
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (əsas vəsaitlər)		Xüsusi kapital	
Torpaq	40	Səhmdar kapitalı	60
Avadanlıqlar 108 - 64 =	44	Bölünməz gəlir	56
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	84	Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	116
Cari aktivlər		Cari borclar	
Pul vəsaiti	27	QM ssudalar	39
Debitor borclar	42	Kreditor borclar	20
Mat-l ehtiyatları	56	Cəmi cari borc	59
Cəmi qısamüddətli aktivlər	125	Uzun müddətli borc	34
		Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	93
Balans	209	Balans	209

“Bakı” universal mağazasının 2015-ci il 01 yanvar tarixə Gəlir-xərc hesabatı		
	2013	2014
Satış gəliri	300	290
Dəyişən xərclər	180	174
Marginal gəlir	120	116
Amortizasiya	6	5,4
Digər sabit xərclər	72	72
FVÖG	42	38,6
Faiz xərcləri	5	4,2
Vergi tutulan gəlir	37	34,4
Mənfəət vergisi	13	12
Xalis gəlir	24	22,4
Dividentlər	10	9
Bölünməz gəlir	14	13,4

“Bakı ” universal mağazasının 01 yanvar 2015-ci il tarixə Pul axını hesabatı		
İstehsal fəaliyyəti		
+ Xalis gəlir		24
+ Amortizasiya		6
- İşçi kapitalın artımı		-1
Debitor borcların azalması	(2)	
Material ehtiyatların artması	(-4)	
Kreditor borcların artması	(1)	
		29
İnvestisiya fəaliyyəti		
- Maşın və avadanlıq alınması		-12
Maliyyə fəaliyyəti		
+ Uzunmüddətli kredit alınması		6
- Dvidentlərin verilməsi		-10
		- 4
Xalis pul axını		13

Praktikada ən çox müəssisənin mülkiyyətçilərinin maraqları baxımından təhlilin aparılmasına üstünlük verilir.

Müəssisənin sahibi maliyyə hesabatlarının təhlili nəticəsində onun fəaliyyətinin aşağıdakı aspektləri haqqında təsəvvürə malik olmalıdır:

- Müəssisənin uzunmüddətli perspektivdə əmlak və maliyyə vəziyyəti (balansın aktiv və passiv tərəfləri);
- Müntəzəm olaraq əldə olunan maliyyə nəticələri (gəlir xərc hesabatı);
- Müəssisənin likvidliyi, yəni stabil və ritmik fəaliyyət üçün vacib olan sərbəst pul vəsaitinin olması (pul axınları hesabatı).

3.2. Maliyyə hesabatlarının ekspress və dərinləşmiş təhlili.

Ekspress – təhlil müəssisənin inkişaf dinamikası və maliyyə vəziyyətinin operativ, əyani və sadə qiymətləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı ardıcılıqla aparılır.

- *Hesabatlara formal əlamətlər* üzrə baxış. Hesabat formasının düzgün doldurulması, əsas göstəricilərin mövcudluğu, yekunların uyğunluğu, maddələr arasında nisbətlərin yoxlanması;

- Auditor rəyi ilə tanışlıq;

- Müəssisənin uçot siyasəti ilə tanışlıq. Müxtəlif növ aktivlərin amortizasiya qaydası, material ehtiyatların faktiki dəyərinin hesablanma qaydası (FIFO, LIFO, orta qiymət və s.), fondların yaranması qaydası, gəlirin müəyyən edilməsi üsulu, dividendlərin hesablanması və ödənilməsi qaydası, borcların qiymətləndirilməsi qaydası və s.;

- *Hesabatda “xəstə” maddələrin aşkar edilməsi və onların dinamikada qiymətləndirilməsi.* Belə maddələr zərər, gecikdirilmiş kreditor borclar misal ola bilər;

- *Mühüm indikativ göstəricilərlə tanışlıq.* Bəzən bu tip göstəricilər hesabatlarda xüsusi bölmədə verilir.

- *İzahedici qeydlərin oxunması.* Hesabatın analitik bölməsində əsas maddələrə izahat və şərhlər verilir.

- Balans göstəriciləri əsasında əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Analitik bölmədə verilmiş məlumat kifayət etmədikdə əlavə analitik əmsallar hesablanır;

- Təlimdən çıxarılan nəticənin formalaşdırılması. Ekspres-təhlil qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq yekunlaşdırılır.

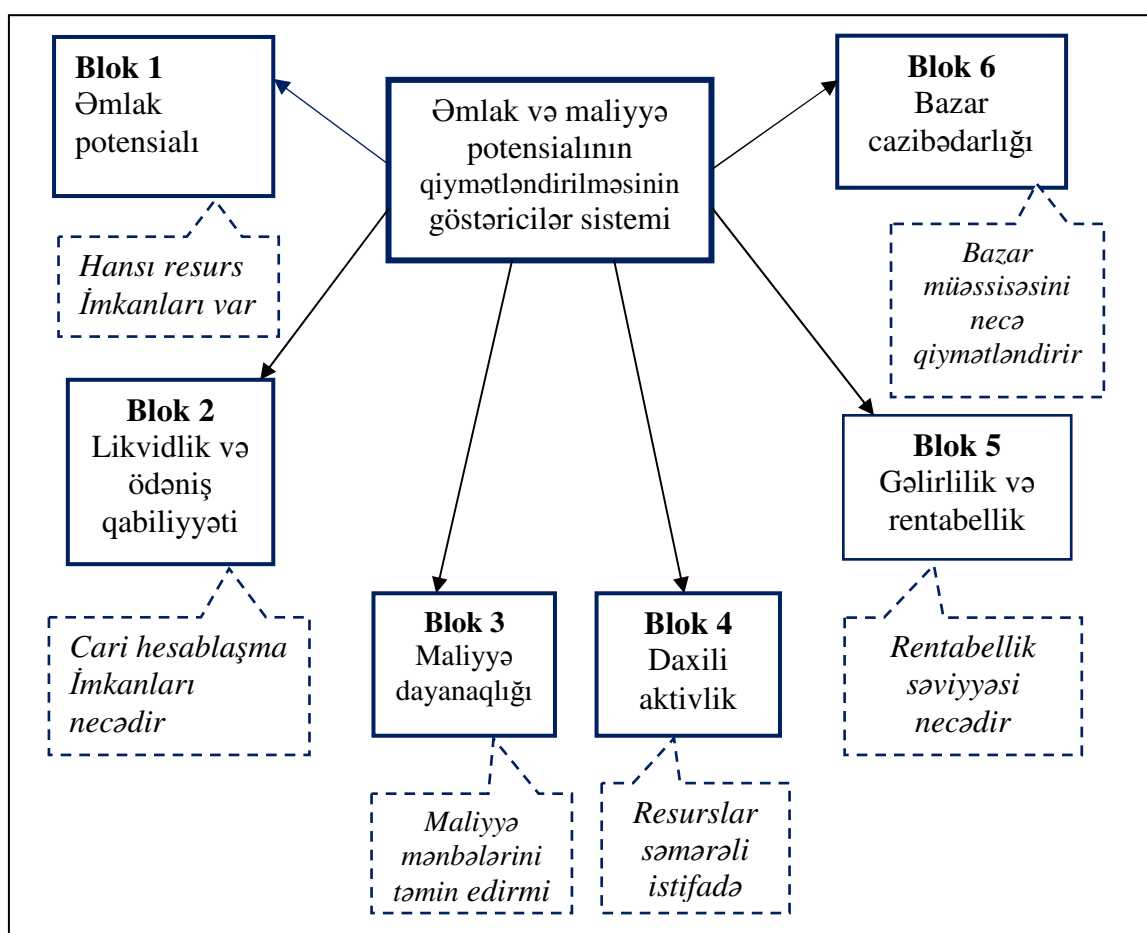
Ekspres-təhlil maliyyə hesabatlarının sadəcə oxunmasından ibarət olduğu halda *dərinləşmiş təhlil* müəssisənin fəaliyyətinin 2.2-də təsvir olumuş 6 aspekti üzrə təsəvvürə malik olmaq üçün *analitik əmsallar sisteminin* hesablanmasını nəzərdə tutur. Şəkildəki bloklar müəssisənin potensial imkanlarını və onun məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində müvafiq göstəricilərdə baş verən dəyişmələri təsvir edir. Müəssisənin əmlak potensialı dedikdə onun nəzarəti altında olan və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan resurslar, maliyyə potensialı dedikdə isə müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə imkanları başa düşülür.

Aşağıda biz analitik əmsallar sisteminə daxil olan ən mühüm göstəriciləri nəzərdən keçirəcək və onların iqtisadi mənalərini öyrənəcəyik.

Əmlak potensialının qiymətləndirilməsi. Müəssisənin balansına daxil olan təsərrüfat vasitələrinin cəmi. Müəssisənin balansı netto-prinsiplə tətbiq olunmuş olduqda balans üzrə aktivlərin cəmi demək olar ki, cəmi əmlak potensialı ilə üst-üstə düşür. Tarixi qiymətlərlə tutulmuş balans əsasında bu göstərici hesablanarkən tənzimləyici maddələr (requlyativlər) nəzərə alınmalı və “balansın tənzimlənməsi” əməliyyatı həyata keçirilməlidir.

$$NBV = TA - OD$$

burada TA – balans üzrə aktivlərin cəmi. OD – ödənilməmiş borclardır. NBV-nin artması yaxşı haldır və artımın əsas mənbəyi – *reinvestisiyadır*.

Şəkil 2.2 Müəssisənin fəaliyyətinin göstəricilər sisteminin blok – strukturu.

Müəssisənin xalis aktivlərinin dəyəri. Birincidən fərqli olaraq burada aktivlər tarixi qiymətlərlə deyil, bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Balansda aktivlərin real dəyərləri azaldılmış kimi görünür (tarixi qiymətlər və material

ehtiyatlarının LIFO metodu ilə qiymətləndirilməsi nəticəsində). Bu göstərici müəssisənin ləğv edilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o, müəssisə ləğv olunarsa, onun aktivləri bazar qiymətləri ilə satılaraq bütün borclar ödənildikdən sonra müəssisənin sahiblərinə qalacaq məbləği ifadə edir.

Balansda Torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) xüsusi çəkisi. Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlər) müəssisənin maddi-texniki bazasının özəyini təşkil edir və gəlirin yaradılmasında iştirak edən əsas maddi amil rolunu oynayır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) aşınma əmsalı:

$$K = \frac{\text{Yığılmış amortizasiya}}{\text{ƏV-in ilkin qiyməti}}$$

Bəzi qiymətləndirmələrə görə müntəzəm amortizasiya metodu tətbiq edilərkən bu əmsalın 50-dən yüksək olması arzuolunmaz sayılır.

Likvidlik və ödəniş qabiliyyəti. Qısamüddətli perspektivdə müəssisənin maliyyə vəziyyəti likvidlik və ödəniş qabiliyyəti göstəriciləri ilə qiymətləndirilir.

Likvidlik. Hər hansı aktivin likvidliyi onun pul vəsaitinə çevrilmə qabiliyyətini ifadə edir. Müəssisəni likvidliyi isə onun qısamüddətli borclarının ödənilməsi üçün (ödəniş müddətinin gecikdirilməsi ilə olsa belə) nəzəri olaraq kifayət həcmdə aktivlərin olması deməkdir. Müəssisənin cari fəaliyyətində kreditor borclar üzrə cari ödənişlərin təbii olaraq aktivlər hesabına həyata keçirilməsi praktikası likvidlik anlayışının məntiqi əsasını təşkil edir. *Cari likvidlik əmsalı* aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$CL\Theta = \frac{\text{Cari aktivlər}}{\text{Cari borclar}}$$

Bu göstəricinin qiyməti sahə və fəaliyyəti növündən asılı olaraq fərqli ola bilər. Analitik-uçot praktikasında onun kritik aşağı qiyməti $CL\Theta = 2$ hesab edilir. Lakin bu qədər normativ qiymət deyil və yalnız tövsiyyə xarakteri daşıyır.

Aktivlərdən ən az likvidliyə malik olan mal-material ehtiyatlarını çıxsaq mənə etibarilə $CL\Theta$ – yə yaxın olan “*cəld likvidlik əmsalı*” nı (*Quick Ratio*) alırıq.

$$OR = \frac{\text{Pul} + \text{Debitorborcları}}{\text{Cariborclar}}$$

Praktikada bu göstəricinin kritik qiyməti $QR = 1$ hesab edilir. Lakin bu da dəqiq normativ qiymət deyil və yalnız şərti xarakteri daşıyır.

Ödəniş qabiliyyəti. Bu göstərici müəssisənin öz qısamüddətli borclarını razılaşıdırılmış qrafik üzrə gecikdirilmədən ödəmə imkanını qiymətləndirir. Başqa sözlə, bu, kreditor borcları vaxtında ödəmək üçün müəssisənin sərəncamında kifayət qədər pul vəsaitinin və ya ona ekvivalent olan vəsaitin (qiymətli kağızlar) olması və onun gecikdirilmiş borclarının olmaması deməkdir. Bəzən bu göstəriciyə “mütləq likvidlik əmsalı” (Cash Ratio) da deyirlər.

$$ML\Theta = \frac{\text{Pul və pula ekv. vəsaitlər}}{\text{Cari borc}}$$

Bu göstərici üçün ümumi qəbul olunmuş meyar qiyməti yoxdur. Lakin təcrübə göstərir ki, onun qiyməti 0,05 – 0,1 arasında dəyişir.

Bu əmsallar müəssisənin likvidliyi və ödəniş qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilər hesab edilirlər.

Göründüyü kimi likvidlik baxımından müəssisənin cari aktivləri üç yerə bölünür: pul və pula ekvivalent vəsaitlər. Debitor borclar və mal-material ehtiyatları. Kreditor borcların ödənilməsində iştirak imkanı baxımından bu bölgü təbiidir. Həqiqətən də mal-material ehtiyatları şəklində dondurulmuş vəsaitin pula çevrilməsindən qabaq o, debitor borc mərhələsini keçməlidir.

“*Ödəniş qabiliyyəti*” və “*likvidlik*” anlayışları yaxın terminlər olsalar da fərqlidirlər. Biri müəssisənin potensial imkanlarını, digəri isə faktiki imkanlarını ifadə edir. Likvidlik daha çox ətalətli olduğu halda ödəniş qabiliyyəti daha dinamik və dəyişkənlik xüsusiyyətinə malikdir.

Likvidlik və ödəniş qabiliyyətinin yuxarıda qeyd olunan nisbi göstəriciləri ilə yanaşı onların mütləq göstəricisi də vardır. Bu *işçi kapital (Working Capital)* göstəricisidir.

$$İK = \text{Cari aktivlər} - \text{Cari borclar}$$

İşçi kapital cari borclarını ödədikdən sonra müəssisənin özünə qalan aktivlərin miqdarını ifadə edir. Müəyyən mənada bu göstərici qısamüddətli perspektivdə müəssisəni sərbəst hərəkət etmək və maliyyə dayanıqlığının göstəricisidir. Şəkil 2.1-ə nəzər salsaq işçi kapitalın fərqi interpretasiyasını vermək olar. İşçi kapital aktivlərin maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş investisiyalardır:

$$İK = XK + UMB - UMA$$

burada XK-xüsusi kapital, UMB – uzunmüddətli borclar, UMA – uzunmüddətli aktivlərdir (əsas vəsaitlər). Maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi. Maliyyə dayanıqlığında əsas məsələ müəssisənin fəaliyyətində maliyyə mənbələrinin rolunun düzgün başa düşülməsidir. Bu mənbələri üç qrupa bölmək olar: mülkiyyətçilər, borcverənlər və kreditorlar (cari borcverənlər). Onlar təqdim etdikləri vəsaitin miqdarı, strukturu,

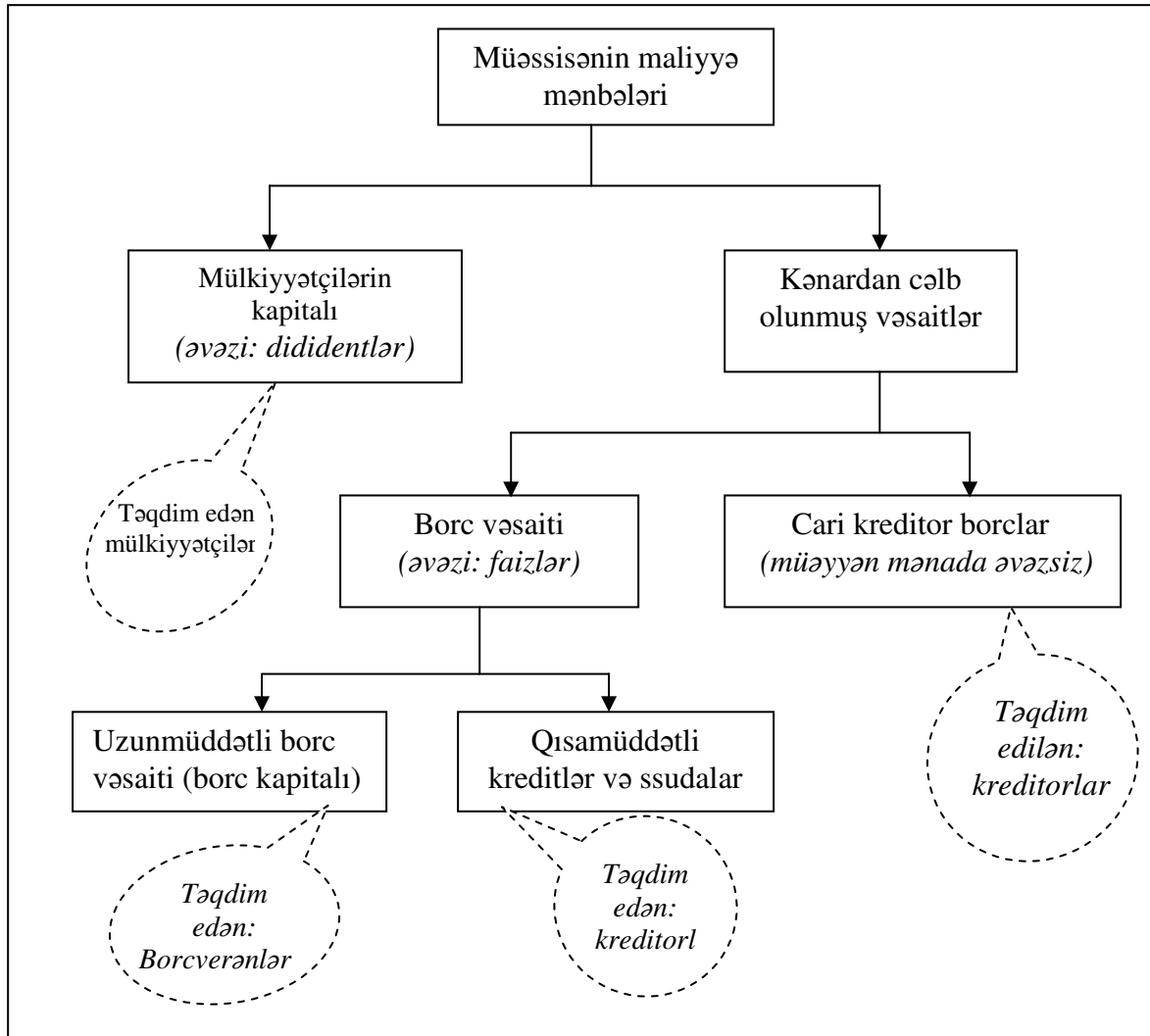
hesablaşma sistemi və qaytarılma şərtləri ilə fərqlənirlər. Borcverənlər öz vəsaitini müəyyən uzun və ya qısa müddətə, qaytarmaq şərtlə müəssisəyə müvəqqəti istifadəyə verir və bunun müqabilində faizlər alırlar. Kreditorlar qismində isə müəssisənin portnyorları (xammal təhizatçıları, dövlət büdcəsi, işçilər və s.) çıxış edirlər. Çox vaxt borcverənlərə yalnız müəssisəyə uzunmüddətli borc vəsaiti verən banklar və ya kredit təşkilatları aid edilir.

Müəssisənin maliyyə dayanıqlığı maliyyə mənbələrinin strukturu mövqeyindən və bu mənbələrə xidmətlə bağlı xərclər mövqeyindən qiymətləndirilir və bunu müvafiq olaraq göstəricilər iki qrupa bölünürlər. Kapitalın struktur göstəriciləri: Xüsusi kapitalın konsentrasiya əmsalı

$$XKK\Theta = \frac{XK}{XK + UMB + QMB}$$

Cəlb olunmuş vəsaitin konsentrasiya əmsalı

$$CBK\Theta = \frac{UMB + QMB}{XK + UMB + QMB}$$

Şəkil 2.3. Müəssisənin maliyyə mənbələrinin təsnifatı

Maliyyə asılılığı əmsalı

$$MA\Theta = \frac{UMB}{XK + UMB}$$

Maliyyə müstəqilliyi əmsalı

$$MM\Theta = \frac{XK}{XK + UMB}$$

Borc /Xüsusi kapital əmsalı (Maliyyə linginin səviyyəsi)

$$MLS = \frac{UMB}{XK}$$

Borca xidmət göstəriciləri

Bu göstəricilər “kapitalın mövcud strukturunu saxlamağa müəssisənin imkanları çatırmı?” sualına cavab verməyə kömək edir.

Faiz xərclərini ödəmə əmsalı

$$F\ddot{O}\Theta = \frac{FV\ddot{O}G}{F}$$

Sabit maliyyə xərclərini ödəmə əmsalı

$$MX\ddot{O}\Theta = \frac{FV\ddot{O}Q}{F + Digər\ maliyyə\ xərcləri}$$

Bu göstəricilərin azalması maliyyə riskinin artmasından xəbər verir və onlar maliyyə lingi ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, FÖΘ və MXÖΘ-nin azalmasının səbəbi, bir qayda olaraq borc kapitalının xüsusi çəkisinin artması olur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın strukturu və borca xidmət göstəricilərinin uyğunluq dərəcəsi müxtəlif sahələrə məxsus müəssisələrdə müxtəlifdir. Bu sahə üçün riskli görünən “borc kapitalının xüsusi çəkisi” başqa bir sahə üçün riskli olmaya bilər.

Müəssisədaxili işgüzar aktivliyin qiymətləndirilməsi. “Aktivlik” dedikdə müəssisənin cari fəaliyyətində onun aktivlərinin uzun və qısamüddətli aktivlərinə bölünməsinə ifadə edir. Cari maliyyə idarəetməsi aktivlərin səmərəli

istifadə olunmasını nəzərdə tutur, başqa sözlə, hər “manat” daim fəaliyyətdə olmalı, maddi aktivlər şəklində “dondurulmuş” qalmamalıdır. Buna nəzarət dövrətmə göstəriciləri vasitəsilə həyata keçirilir. Cari fəaliyyətdə vəsaitlərin bir formadan digərinə çevrilməsi aşağıdakı sənədləşdirilmiş sxem şəklində göstərilə bilər.

pul → material ehtiyatları → debitor borcları → pul

Buradan görünür ki, pul vəsaitlərinin dondurulması ilk növbədə material ehtiyatları və debitor borclara aiddir. Odur ki, bu aktivlərdə “dondurulmuş” vəsaitlərin dövrətməsi araşdırılmalıdır.

Material ehtiyatlarının dövr etməsi

$$MED = \frac{ME}{SMMD / D}$$

burada, ME- mal – material ehtiyatlarının hesabat dövrü üçün orta qiyməti.

SMMD – hesabat dövründə satılmış malların maya dəyəri (xammal və material xərclərinin məcmusu), D – hesabat dövründəki günlərin sayıdır.

Bu göstərici “günlər”lə ölçülür və pul vəsaitinin mal-material ehtiyatları şəklində neçə gün “dondurulmuş” vəziyyətdə qalmasını ifadə edir. Aydınır ki, bu müddət nə qədər qısa olsa, o qədər yaxşıdır, başqa sözlə, göstəricinin dinamikada azalması müsbət tendensiya hesab edilir.

Debitor borcların yığılma müddəti.

$$DBYM = \frac{DB}{SG / D}$$

burada, DB – debitor borcların hesabat dövrü üçün orta qiyməti.

SG – hesabat dövründə satışdan əldə olunan məbləğ (satışın dəyər ifadəsində həcmi), D – hesabat dövründəki günlərin sayıdır.

Bu göstərici də “günlər”lə ölçülür və pul vəsaitinin debitor borclarda orta hesabla neçə gün “dondurulmuş” vəziyyətdə qalmasını ifadə edir. Aydınır ki, bu

müddət də nə qədər qısa olsa, o qədər yaxşıdır, başqa sözlə, göstəricinin dinamikada azalması tendensiya hesab edilir.

Bütün vəsaitlərin aktivliyi. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm göstəriciləri olan “*satış gəliri*” və “*gəlir*” dövr etmə göstəriciləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, çox da böyük dövriyyə vəsaiti ehtiyatına malik olmayan, lakin onlardan səmərəli istifadə edən (yəni dövr etmə əmsalı yüksək olan) müəssisə böyük həcm də (cari tələbatla müqayisədə), qeyri-rasional strukturlu aktivlərə malik olan müəssisə ilə eyni nəticələrə nail ola bilər. Odur ki, müəssisənin bütün vəsaitlərinin aktivlik dərəcəsi “*bütün vəsaitlərin dövr etməsi*” adlanan aşağıdakı göstərici ilə ölçülür:

$$BVD = \frac{SG}{QMA+UMA}$$

Analoji olaraq Torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) aktivliyinin qiymətləndirilməsi üçün “Torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) dövr etməsi” göstəricisindən istifadə olunur:

$$\Theta VD = \frac{SG}{UMA}$$

3.3. Müəssisənin rentabərliyinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi problemləri

Müəssisənin fəaliyyətinin son nəticəsi gəlir və rentabellik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər sanki müəssisənin hesabat dövründəki fəaliyyətini yekunlaşdırırlar və çoxlu sayda amillərdən (satılmış məhsulun həcmindən, xərc tutumundan, istehsalın təşkilindən və s.) asılıdırlar. Rentabellik göstəriciləri gəlir göstəricilərindən birinin baza ilə tutuşdurulmasından ibarətdir. Baza olaraq qoyulan investisiyaların həcmi və ya satışdan əldə olunan məbləğ (satış gəliri) götürülə bilər. Buna müvafiq olaraq rentabelli göstəriciləri 2 qrupa bölünürlər: investisiyaların (kapitalın) rentabelliği və satışın rentabelliği.

İnvestisiyaların rentabelliği müxtəlif şəxslərin mövqeyindən qiymətləndirilə bilər. Müəssisənin gəlirlərinin bölüşdürülməsi və investisiyaların rentabelliği göstəricilərinin hesablanması məntiqi sxemi şəkil 2.4-də verilmişdir.

Son nəticənin əldə olunmasında iştirak edən maliyyə resursları aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunurlar:

- Bütün aktivlər (balans üzrə):
- Sabit kapital, yəni uzunmüddətli investisiya:
- Borc kapitalı (borcverənlərdən alınmış):
- Xüsusi kapital (səhmdarların vəsaiti).

Yuxarıdakı aktivlərin hər birinə aidiyyəti olan ümumiləşmiş gəlir göstəricisi *əməliyyat gəliridir*. Çünki bütün əsas iştirakçılar (səhmdarlar, borcverənlər, dövlət) öz paylarını məhz bu mənbədən alırlar. Bu göstərici həmçinin FVÖG (faizlə və Vergidən Öncəki Gəlir) və ya EBİT (Earnings Before Interests and Taxes) adlanır.

İnvestisiyaların rentabelliği (bütün maraqlı tərəflərin mövqeyindən).

Müəssisənin fəaliyyətinə cəlb olunmuş bütün resursların ümumiqtisadi səmərəliliyi şərti olaraq *gəlir yaratma əmsalı* adlanan və aşağıdakı kimi hesablanan analitik göstərici vasitəsilə qiymətləndirilir.

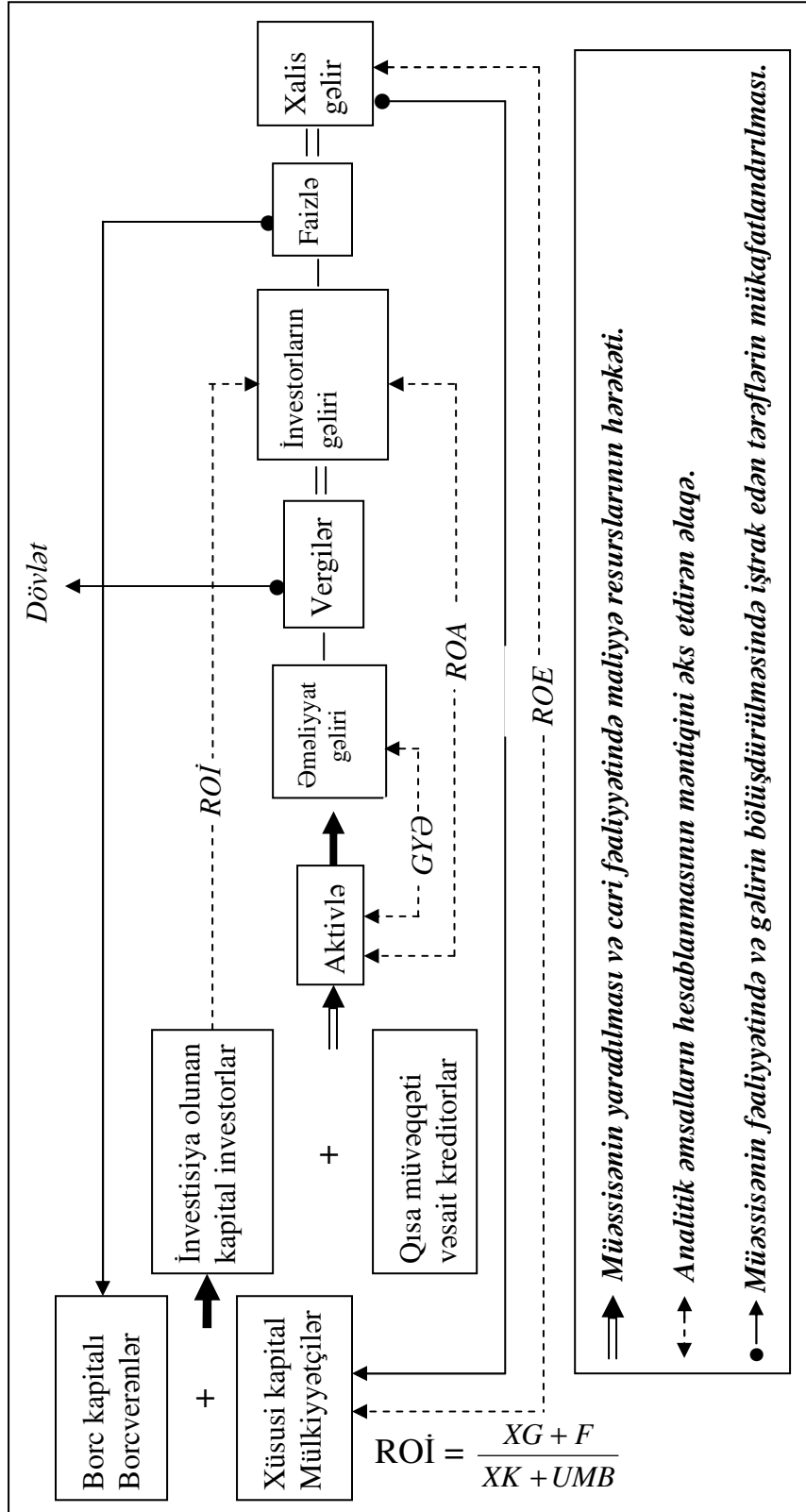
$$GY\Theta = \frac{FV\ddot{O}G}{UMA}$$

Bu göstərici müəssisənin aktivlərinə qoyulmuş hər 1 manat pulun hesabat dövrü ərzində nə qədər əməliyyat gəliri yaratdığını göstərir. FVÖG-nin qiyməti cari xərclərin biznesin növünə xas olan strukturundan asılıdır. Odur ki, analitik təhlil zamanı GYΘ-nin qiymətinin bu göstəricinin müəssisənin mənsub olduğu sahə üzrə orta qiyməti ilə müqayisə olunması tövsiyyə olunur.

Aktivlərin (ROA) və investisiyaların (ROI) rentabelliği (investorların mövqeyindən).

İnvestorların (səhmdarlar və borcverənlər) məcmu gəliri xalis gəlir və faizlərin cəmindən ibarətdir. Bu məcmu gəlir ya bütün aktivlərlə, ya da uzunmüddətli investisiyalarla müqayisə oluna bilər. Birinci halda aktivlərin rentabelliği (ROA), ikinci halda isə investisiyaların rentabelliği (ROİ) hesablanır:

$$ROA = \frac{XG + F}{TA}$$

Səkil 2.4. Gəlirlərin nəvəlanmasının məntiqi sxemi və rentabellik göstəricilərinin hesablanması.

İnvestisiyaların rentabelliği (müəssisənin mövqeyindən). Burada da söhbət bütün aktivlərin və ya onun bir hissəsi olan investisiyaların rentabelliğindən gedir. Lakin fərq ondadır ki, yuxarıda düsturlarda faizlər (F) vergitutmaya məruz qalmır, burada isə müəssisənin fəaliyyətinin rentabelliğindən söhbət getdiyinə görə onun maliyyələşmə mənbəyi və mexanizmi ilə bağlı təsirlərdən azad olmaq üçün faizlər vergi tutulmaqla xalis gəlirə əlavə edirlər. Sanki müəssisənin uzunmüddətli investisiyaları yalnız xüsusi kapitaldan ibarətdir.

$$ROA_m = \frac{XG + (I - T)}{TA}$$

$$ROI_m = \frac{XG + F(I - T)}{XK + UMB}$$

burada T- mənfəət vergisinin dərəcəsidir.

İnvestisiyaların rentabelliği, ROE (sahibkarların mövqeyindən).

Müəssisənin imtiyazlı səhm sahiblərinin sayı az olduqda, yaxud olmadıqda, *xüsusi kapitalın rentabelliği* göstəricisi (ROE), imtiyazlı səhm sahiblərinin sayı çox olduqda isə ROE ilə yanaşı həm də *xüsusi adi kapitalın rentabelliği* göstəricisi (ROCE) hesablanır.

$$ROE = \frac{XG}{XK}$$

$$ROCE = \frac{XG - ID}{XK - IS}$$

burada ID – imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər, IS – imtiyazlı səhmlərdir.

ROE və ROI göstəriciləri arasındakı münasibəti 6.5 – ci paragrafda “Maliyyə lingi və risk mükafatı” bölməsində nəzərdən keçirəcəyik.

Satışın rentabelliği adətən aşağıdakı kimi hesablanan əməliyyat gəlirinin norması və xalis gəlir norması göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir.

$$\Theta GN = \frac{FVÖG}{SG}$$

$$XGN = \frac{XG}{SG}$$

Rentabellik göstəriciləri üçün hər-hansı normativ yoxdur. Buna görə də onların qiyməti orta sahə göstəriciləri ilə müqayisə olunur və həmçinin dinamikada qiymətləndirilir. Rentabelliyn artması ümumiyyətlə müsbət tendensiya olsa da həmişə bu artmanın səbəbləri araşdırılmalıdır. Misal üçün, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi hesabına maya dəyərinin əsaslandırılmadan azaldılması satış rentabelliyni artırsa da, keyfiyyətin aşağı düşməsi satış həcmnin azalmasına və bunun da investisiyaların rentabelliynin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti qiymətləndirilərkən yuxarıda baxdığımız rentabellik göstəricilərinin kompleks şəkildə təhlil olunması vacibdir.

Bu baxımdan univərmağın *“Paltar” şöbəsi faktor analizi sxemi* adlanan yanaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sxem vaxtilə *“Paltar” şöbəsinin* meneceri tərəfindən təklif olunmuşdur və xüsusi kapitalın rentabelliynin ROE satışın rentabelliyni (XGN), bütün vəsaitlərin dövretməsi (BVD) və maliyyə linginin səviyyəsindən asılılığını nümayiş etdirir. *“Paltar” şöbəsi* düsturunun alınması çox sadədir:

$$ROE = \frac{XG}{XK} = \frac{XG}{SG} \times \frac{SG}{TA} \times \frac{TA}{XK}$$

$$ROE = XGN \times BDV \times \left(1 + \frac{B}{XK}\right)$$

Başqa sözlə desək, xüsusi kapitalın rentabelliyni müəssisənin rentabellik göstəricisi ilə yanaşı həm də onun aktivlik və maliyyə dayanıqlığı göstəricilərindən asılıdır.

Müəssisənin bazar cazibədarlığının qiymətləndirilməsi. Müəssisənin bazar cazibədarlığı dedikdə potensial investorlar, kreditorlar və tərəfdaşlar tərəfindən müəssisəyə olan etibarın dərəcəsi başa düşülür. Bu baxımdan investisiya cazibədarlığı və tərəfdaşlıq cazibədarlığı fərqləndirilir.

Bazar cazibədarlığının artırılması cəhdi bazar aktivliyində özünü göstərir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında müəssisənin əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə kapital bazarı ilə əlaqəli olurlar. Bazarla münasibətlərin məqsəduyğunluğu (maliyyə resurslarının cəlb olunması, möhtəkirlik, bazarın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və s. baxımdan) aşağıda bəhs olunan əsas maliyyə indikatorlarının təhlili nəticəsində qiymətləndirilir.

Səhmə düşən gəlir (Earnings per Share, EPS)

$$EPS = \frac{\text{Dividendler}}{\text{Adi səhimlərin sayı}}$$

Bu göstərici bir səhmə görə səhmdara çatan gəliri ifadə edir. Məhz bu göstərici səhmin bazar qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Onun dinamikada artması (yaxud azalmaması) kapital bazarında müəssisənin qiymətli kağızları ilə əməliyyatların çoxalmasına və investisiya cazibədarlığının artmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin dövriyyədə olan səhmlərinin bazar qiymətinin artması özüözlüyündə müəssisəyə birbaşa gəlir gətirmir. Lakin bu proses bir qayda olaraq dolayısı gəlirlərlə müşayiət olunur. Belə ki. Səhmdarların öz gəlirlərini yenidən müəssisənin aktivlərinə yönəltmələrini (*reinvestisiya*) stimullaşdırır, müəssisənin ehtiyat borcalma potensialını artırır, yeni buraxılan səhmləri daha əlverişli şərtlərlə yerləşdirmək imkanları yaranır və s.

Qiymət/gəlir əmsalı (Price/Earnings Ratio, P/E) ən çox istifadə olunan bazar indikatorlarından biridir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$P/E = \frac{P_b}{EPS}$$

burada P_b – adi səhmin bazar qiymətidir. P/E əmsalı müəssisənin səhminə düşən hər 1 manat gəlirə görə investorun ödəməyə hazır olduğu qiymətdir və verilmiş anda müəssisənin səhminə olan tələbin göstəricisidir. Onun digər müəssisələrə nisbətən böyük sürətlə artması göstərir ki, investorlar müəssisənin gəlirinin digər müəssisələrlə müqayisədə daha sürətlə artacağını gözləyirlər. Bu

göstərici mənsub olduğu sahədən asılı olmayaraq bütün müəssisələrin bir-biri ilə müqayisə olunmasında istifadə olunur.

Səhmin dividendi gəlirliliyi (Dividend Yield) 1 səhmə ödənilən dividendin səhmin bazar qiymətinə nisbəti ilə ölçülür:

$$DY = \frac{D}{P_b}$$

DY müəssisənin səhmlərinə qoyulmuş kapitalın geridönmə faizini ifadə edir. Xalis gəlirinin çox hissəsini reinvestisiyaya yönəldən müəssisələr üçün bu göstərici çox da yüksək olmur.

Dividend çıxışı (Dividend Payout) səhmə görə ödənilən dividendin səhmə düşən gəlirə nisbəti kimi hesablanır və gəlirin dividend şəklində səhmdarlara ödənilən hissəsini göstərir.

$$DP = \frac{D}{EPS}$$

Bu göstəricinin qiyməti müəssisənin investisiya siyasətindən asılı olur. DP–nin tamamlayıcısı (1- DP) *reinvestisiya əmsalı* adlanır və gəlirin istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəldilən hissəsini göstərir.

Səhmin bazar cazibədarlığı əmsalı (Price – to – Book Ratio) adı səhmin bazar qiymətinin onun “kitab” qiymətinə, başqa sözlə balans üzrə qiymətinə (tarixi və yaxud nominal qiymətinə) nisbəti kimi hesablanır.

$$P/B = \frac{P_b}{E / Q}$$

burada E – adi səhm kapitalının balans üzrə (tarixi qiymətlərlə) məbləği, Q – dövriyyədə olan adi səhmlərin sayıdır.

Adi səhmin kitab qiyməti bir səhmə düşən xüsusi kapitalla bərabərdir. Aydındır ki, bu, səhmin nominal qiymətindən, emissiya gəlirindən (səhmlərin satılmış olduğu qiymətlərlə onun nominal qiyməti arasındakı fərqlərin cəmi) və

müəssisənin inkişafı üçün yığılmış və sərf olunmuş bölünməz gəlirdən formalaşır. $P/b \text{ Ratio} > 1$ olması o deməkdir ki, potensial səhmdarlar səhm alarkən bu səhm üçün həmin anda onun mühasibatlıq tərəfindən qiymətləndirilən real dəyərindən artıq pul ödəməyə hazırdırlar.

Analitik əmsallar çoxdur və onların hamısının hesablanması vacib deyil. Hər bir konkret halda maliyyə analitiki (menecer) onun üçün ən çox lazım olan əmsalları seçə bilər və bu onun vəzifəsidir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, praktikada ən çox tələb olunan və istifadə olunan əmsalların müəyyənlişdirilməsi üçün tədqiqatlar aparılmalıdır.

Tədqiqatçı Ç. Cibson tərəfindən maliyyə analitikləri arasında aparılmış sorğu göstərmişdir ki, əmsallar onların əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi sıralanırlar: rentabellik, maliyyə dayanaqlığı, likvidlik. Göründüyü kimi, analitiklərin fikrincə, göstəricilər sistemi ilk növbədə kapitalın rentabelliğini xarakterizə etməli, investorlar üçün cazibədarlığı təmin etməlidirlər. İkinci yerdə müəssisənin borcverənlər və kreditorlardan maliyyə asılılığı, yəni müəssisə ilə bağlı maliyyə riskinin qiymətləndirilməsi xarakteristikası dayanır. Hər iki qrupa daxil olan göstəricilər müəssisənin fəaliyyətində investor və ya tərəfdaş kimi iştirak etmək, yoxsa etməmək barədə müəssisə üçün strateji mühüm qərarların qəbul edilməsində əhəmiyyətli göstəricilərdir.

Nisbətən az əhəmiyyətli göstəricilər müəssisənin cari fəaliyyəti ilə əlaqəli (likvidlik və dövretmə) göstəriciləridir. Bu onunla izah oluna bilər ki, cari fəaliyyət öz nəticəsinə görə çoxlu sayda amillərdən asılı olduğu üçün dəyişkən olur, kritik xarakter daşımır və aradan qaldırılması mümkün olur.

Bunu Bakı universal mağazasının materialları ilə nəzərdən keçirək.

**31 dekabr 2014-cü ilin
Balansı**

Uzun Müddətli Aktivlər		Borc və Xüsusi Kapital	
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (əsas vəsaitlər)		Xüsusi kapital	
Torpaq	0	<i>Səhmdar kapitalı</i>	60
Avadanlıqlar 108-64=	44	<i>Bölünməz gəlir</i>	56
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	4	Cəmi XK	116
Cari aktivlər		Cari borclar	
<i>Pul vəsaiti</i>	7	<i>QM ssudalar</i>	39
<i>Debitor borclar</i>	2	<i>Kreditor borclar</i>	20
<i>Material ehtiyatları</i>	6	Cəmi cari borc	59
Cəmi qısamüddətli aktivlər	25	Uzunmüddətli borc	34
		Cəmi borclar	93
Balans	209		209

**2014-cü il üzrə
Gəlir – xərc hesabatı**

	2014	2013
Satış gəliri	300	290
Dəyişən xərclər	180	174
Marginal gəlir	120	116
Amortizasiya	6	5,4
Digər sabit xərclər	72	72
FVÖG	42	38,6
Faiz xərcləri	5	4,2
Vergi tutulan gəlir	37	34,4
Mənfəət vergisi	13	12
Xalis gəlir	24	22,4
Dividendlər	10	9
Bölünməz gəlir	14	13,4

**2014-cü il üçün
Pul axını hesabatı**

İstehsal fəaliyyəti	
+ Xalis gəlir	24
+ Amortizasiya	6
- İşçi kapitalın artımı	- 1
Debitor borclarının azalması (2)	
Material ehtiyatlarının artması (-4)	
Kreditor borcların artması (1)	
	29
İnvestisiya fəaliyyəti	
-Maşın və avadanlıqların alınması	-12
Maliyyə fəaliyyəti	
+ Uzunmüddətli kredit alınması	6
- Dvidendlərin alınması	-10
	-4
Xalis pul axını	13

Verilən məlumatlardan istifadə edib aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

a. hər iki il üçün müəssisənin əmlak potensialı göstəricilərini

- müəssisənin balansına daxil olan təsərrüfat vasitələrinin cəmi;
- müəssisənin xalis aktivlərinin dəyəri;
- balansda əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi;
- əsas vəsaitlərin aşınma əmsalını hesablayın və müqayisə edin.

b. hər iki il üçün müəssisənin rentabellik göstəricilərini

- gəlir yaratma əmsalı;
- aktivlərin rentabelliği (ROA);
- investisiyaların rentabelliği (ROI);
- investisiyaların rentabelliği (müəssisənin mövqeyindən);
- investisiyaların rentabelliği ROE (sahibkarların mövqeyindən);
- əməliyyat gəlirinin norması;
- xalis gəlir normasını hesablayın və müqayisə edin.

c. hər iki il üçün müəssisənin maliyyə dayanıqlığı göstəricilərini

- maliyyə asıllığı əmsalı;
- maliyyə müstəqilliyi əmsalı;
- borca xidmət göstəricilərini hesablayın və müqayisə edin.

d. hər iki il üçün müəssisənin likvidlik göstəricilərini

- cari likvidlik əmsalı;
- cəld likvidlik əmsalı (*Quick Ratio*);
- mütləq likvidlik əmsalı (*Cash Ratio*);
- işçi kapital (*Working Capital*) hesablayın və müqayisə edin.

c. hər iki il üçün müəssisədaxili aktivlik göstəricilərini

- material ehtiyatların dövretməsi;
 - debitor borcların yığılma müddəti;
 - bütün vəsaitlərin dövretməsi;
 - əsas vəsaitlərin dövretməsini
- hesablayın və müqayisə edin.

2. Hesabat dövrünün (bir il) göstəricilərinə əsasən maqaza üzrə aşağıdakı məlumatlar məlumdur:

Pul vəsaiti və likvid qiymətli kağızlar	100 000 man.
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlər)	283 500 man.
Satışın həcmi (illik)	1 000 000 man.
Xalis gəlir	50 000 man.
Cəld likvidlik əmsalı (QR)	2.0
Cari likvidlik əmsalı (CLƏ)	3.0
Debitor borcların yığılması müddəti (DBYM)	40 gün
Xüsusi kapitalın rentabelliği (ROE)	12 %

Səhmdar kapitalı yalnız adi səhmlərdən ibarətdir, həmçinin maqazanın qısa və uzunmüddətli borcları aşağıdakılardan formalaşır.

a. 1) debitor borcları, 2) qısamüddətli kreditor borcları, 3) qısamüddətli aktivlər, 4) aktivlərin ümumi məbləği, 5) aktivlərin rentabelliği (ROA), 6) səhmdar kapitalı (XK), 7) uzunmüddətli borclar (UMB).

b. Bizim hesablamalara görə debitor borcların həcmi 111 100 manatdır və maqaza onu (DBYM) – i 40 gündən 30 günə azaltmaq imkanına malikdir.

3. Maqazanın 1 750 000 manat qısamüddətli aktivləri və 700 000 manat qısamüddətli kreditor borcu vardır. Xammal və material ehtiyatları 500 000

manat təşkil edir. Əlavə xammal yalnız nişyə (veksel buraxmaq hesabına) alın bilər. Bu yolla hansı məbləğdə vəksel təqdim etmək mümkündür ki, bu zaman cari likvidlik əmsalının qiyməti 2-dən az olmasın? Bu halda cəld likvidlik əmsalı necə olar?

4. Müəssisənin 2014-cü ildə cəld likvidlik əmsalı 1.4, cari likvidlik əmsalı 3.0, material ehtiyatlarının dövr etməsi 60 gün, əməliyyat gəlirinin norması 30%, qısamüddətli aktivləri 675 000 manat, pul vəsaitləri və likvid qiymətli kağızları 100 000 manat olmuşdur.

Sözü gedən informasiyalar universal mağazasının aşağıdakı balansını tərtib etməyə imkan yaradır:

Balans

	2013	2014
Pul vəsaitləri	57 600	52 000
Debitor borclar	351 200	402 000
Ehtiyatlar	715 200	836 000
Cəmi qısamüddətli aktivlər	1 124 000	1 290 000
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlər) (ilkin dəyəri)	491 000	527 000
Aşılma (amortizasiya)	146 200	16 620
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlər) (qalıq dəyəri)	344 800	360 800
Cəmi aktivlər	1 468 800	1 650 800
Kreditor borclar	145 600	175 200
Ödənilməli vəksellər	200 000	225 000
Ödənilməli hesablar	136 000	140 000
Cəmi qısamüddətli passivlər	481 600	540 200
Uzunmüddətli passivlər	323 432	424 612
Səhmdar kapital	460 000	460 000
Bölünməz gəlir	203 768	225 988
Xüsusi kapital	663 768	685 988
Cəmi passivlər	1 468 800	1 650 800

Gəlir – xərc hesabatları

	2013	2014
Satış gəliri	3 432 000	3 850 000
Satılmış məhsulun maya dəyəri	2 864 000	3 250 000
Digər xərclər	340 000	430 300
Amortizasiya	18 900	20 000
Faiz və vergidən öncəki gəlir	209 100	149 700
Faizlər	62 500	76 000
Vergidən öncəki gəlir	146 600	73 700
Vergilər (40 %)	58 640	29 480
Xalis gəlir	87 960	44 200

Digər məlumatlar

	2013	2014
Səhmlərin 31 dekabra qiyməti	8.50	6.00
Dövriyyəyə buraxılmış səhmlərin sayı	100 000	100 000
Bu səhmə düşən dividendlər	0.22	0.22
İllik icarə haqqı	40 000	40 000

2014-cü ildə sahə üzrə orta göstəricilər

Əmsallar	Sahə üzrə orta qiymət
Cari likvidlik	2.7
Cəld likvidlik	1.0
Material ehtiyatların dövretməsi	7.0
Debitor borcların yığılma müddəti	32 gün
Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlərin) dövretməsi	10.7
Material ehtuyatların dövretməsi	2.6
Borc kapitalının xüsusi çəkisi	50.0
Sabit xərcləri ödəmə əmsalı	2.1
Məhsulun rentabelliği	3.5 %
Kritik nöqtə (BEP)	19.1 %
ROA	9.1
ROE	18.2 %
P/E	14.2
P/B	1.40

Sualda verilən məlumatlardan istifadə etməklə rentabelliğin səviyyəsinə təsir edən amilləri müəyyən edib universal maqazasının maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən çatışmazlıqları görüb onlar haqda zəruri tədbirlər görmək olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

"Bakı" universal mağazasında maliyyə nəticələrinin beynəlxalq və milli ucot və hesabatının standartlarının tələblərinə uyğun uçotu və təhlilinin təşkili prinsipləri ilə tanış olduqdan sonra onun təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Demək olar ki, təşkilatda uçot bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq milli ucot hesabat standartlarının metod və üsulları səviyyədə qurulmuşdur.

Ticarət təşkilatlarının o cümlədən "Bakı" universal mağazasının öz funksiyasını yerinə yetirməsi, onun istehsal və digər müəssisələrlə qarşılıqlı münasibət qurmasından asılıdır. Bu münasibət ilk növbədə qeyd edilən müəssisələrdə onların bağladığı müqavilələrlə tənzimlənir. Adətən ticarət təşkilatlarına daxil olan mallar təşkilatın müəssisələrinə ticarət güzəşti və nəqliyyat xərcinin məbləği göstərilən tədiyyə tələbnaməsi, hesab faktura və s. sənədlərə əsasən mədaxil edilir. Həmin sənədlərə əsasən mallar mədaxil edilən zaman təqdim edilən ticarət güzəştləri uçot reqistrlərində əks etdirilir.

Qeyd edilən registrlərin məzmunu və xarakteri işin 1-ci fəsilində geniş əhatə edilmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, təşkilatın müəssisələri malları həm malsatanlardan, həm də təşkilatın bölüşdürücü bazasından alırlar. Buna görə də 603 № - li hesab həm 431 və ya 531 № - li, həm də 172 № - li hesablarla müxabirləşir.

Təşkilatda satılmış mallara düşən ticarət güzəştinin hesablanması istehlakın təşkilinə dair Nazirlər Kabinetinin əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

Tədavül xərclərinin sintetik uçotu digər ticarət müəssisələrində olduğu kimi 701.6 № - li hesabda aparılır. Belə ki, xərclər baş verdikcə göstərilən hesabın debetinə, təyinatından asılı olaraq müxabirləşən hesabların kridetinə mühasibat yazılışı tərtib edilir. Xərclərin analitik uçotu isə çoxqrafalı

kartoçkada aparılır. Həmin kartoçkada hər xərc maddəsi üçün ayrıca sütün nəzərdə tutulmuşdur.

Təşkilatda mal qalığına düşən tədavül xərclərinin hesablanması qaydası 2 № - li cədvəldə göstərilmişdir.

Bütün ticarət təşkilatlarında olduğu kimi, Bakı universal mağazasında da planlaşdırılmayan gəlirlər 801.8 № - li hesabın kreditinə yazılmaqla, təyinatından asılı olaraq müxtəlif hesabların debetinə qeyd edilir. Planlaşdırılmayan itkilər isə 801.9 № - li hesabın kreditinə və ayrı - ayrı hesabların debetinə yazılır. Təşkilatda planlaşdırılmayan itkilərin səbəbini və onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan şəxslərin müəyyən edilməsi, həmin itkilərin kimin təqsiri üzündən baş veribsə, onlarından da tələb edilməsinə imkan verir. Bundan başqa həmin itkilərin hansı müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsində mühasibat uçotunun da rolu böyükdür. Ümumiyyətlə, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin uçotu üçün 801 № - li "Ümumi gəlir (Zərər)" hesabından istifadə edilir.

Bu hesabın debitində planlaşdırılmayan xərclərin ümumi məbləği, verilən ayırmalar, planlaşdırılmayan itkilər, kreditində isə satışdan alınan ümumi gəlirin məbləği, alınan ayırmalar, planlaşdırılmayan gəlirlər əks etdirilir. Gəlirin xərc və itkidən artıq olmasını göstərən 801 № - li hesabın kredit qalığı təşkilatın xalis gəlirini, xərc və itkinin gəlirdən artıq olmasını göstərən debet qalığı isə təşkilatın xalis zərərini göstərir.

Beləliklə, 801 № - li hesabın məlumatları ticarət müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək və qəlib, xərc, eləcə də itkilərin miqdarı üzərində nəzarət etmək işinə xidmət edir.

Bakı universal mağazasında maliyyə nəticəsinin təhlili zamanı lazım olan göstəriciləri təşkilatda tərtib edilən bir sıra hesabat formalarından götürmək olar. Təşkilatın ayrı - ayrı müəssisələri aylıq balansla birlikdə mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsi haqda 1 № - li arayış təqdim edirlər. Bundan başqa, 2 № - li "Mənfəət və zərər haqqında hesabat" forması təşkilatın fəaliyyət nəticəsini ümumi şəkildə əks

etdirir. Bu hesabat forması maliyyə nəticəsinin hansı amillərin təsiri nəticəsində yüksəldilməsini və ya aşağı düşməsinə, həmçinin planlaşdırılmış gəlir və itkilərin ona təsir etməsini təyin etməyə imkan verir.

4 № - li "Satış və buraxılış" haqda hesabat formasına təşkilat tərəfindən buraxılan və satılan bütün dövriyyə, həmçinin ümumi gəlir daxil edilir. Təşkilatda baş vermiş, xərclər haqqında 5 № - li "Tədavül xərcləri haqda hesabat" və 14 № - li "İdarə aparatının saxlanılması üzrə xərclər haqda hesabat" forması tərtib edilir. Bundan başqa 5 № - li "Ticarətdə əmək və əmək haqqı üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında hesabat" forması təşkilat üzrə işçilərin sayı və orta siyahı sayı, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin sahələri üzrə işçilərin əmək haqqı fondu haqda məlumat verir.

Beləliklə, bu hesabat formalarından istifadə edərək təşkilatda apardığımız maliyyə nəticələrinin təhlilindən aşağıdakı nəticələri əldə etmək olar.

Bakı universal mağazasında 2013 və 2014 - cü illərdə mal dövriyyəsi plan üzrə müvafiq olaraq 14960 və ya 15080 m. man. nəzərdə tutulduğu halda, həqiqi olaraq mal dövriyyəsi müvafiq olaraq 14716,8 və ya 19,6 faiz və 15235,2 m. man. və ya 101,0 faiz yerinə yetirilmişdir. Yəni 2013- cü ildə mal dövriyyəsi planı 243,2 m. man və ya 1,6 faiz kəsilmə, 2014 -cü ildə isə 155,2 m. man. və ya 1,0 faiz artıqlanması ilə yerinə yetirilmişdir.

Təşkilatın ümumi gəlir planı 2013 - cü ildə 1139,6 m. man. nəzərdə tutulduğu haqda, həqiqi olaraq 1097,6 m. man. və ya 19,2 faiz, yəni 42 m. man. və ya 3,7 faiz kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Buna səbəb mal dövriyyəsinin 0,16 faiz aşağı düşməsi səbəb olmuşdur. 2014 -cü ildə ümumi gəlir planı 1125,2 m. man nəzərdə tutulduğu halda, həqiqi olaraq 1101 m. man və ya 98 faiz yerinə yetirilmişdir. Bu orta güzəşt səviyyəsinin 0,24 faiz aşağı düşməsi nəticəsində olmuşdur.

2013- cü ildə tədavül xərcləri 874,6 m. man. və ya dövriyyəsinə nisbətən 5,85 faiz planlaşdırıldığı halda, həqiqi olaraq 841,2 m. man. və ya dövriyyəyə nisbətən 5,72 faiz olmuşdur. Buna səbəb mal dövriyyə planının

243,2 m. man. kəsirlə yerinə yetirilməsi və orta xərc səviyyəsinin 0,13 faiz aşağı düşməsi olmuşdur ki, 2014- cü ildə tədavül xərcləri 858,6 m. man. və ya dövriyyəyə nisbətən 5,69 faiz planlaşdırıldığı halda 841,6 m. man. və ya dövriyyəyə nisbətən 5,52 faiz olmuşdur, yəni tədavül xərclərinə 17 m. man. qənaət edilmişdir. Bu mal dövriyyəyə həmçinin 155,2 m. man. artması və orta xərc səviyyəsinin 0,17 faiz aşağı düşməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədavül xərcləri içərisində əmək haqqı xərclərinə 2013, 2014- cü illərdə xeyli qənaət edilmişdir. Bu qənaətin miqdarı 2013- cü ildə 14,2 m. man. 2014- cü ildə isə 20,4 m. man. təşkil etmişdir.

Təşkilat üzrə planlaşdırılmayan gəlirlər 2013- cü ildə 6 m. man. 2014- cü ildə isə 5,8 m. Man planlaşdırılmayan itkilər isə müvafiq olaraq 2,4 m. man. və 12,4 m. man. təşkil etmişdir. 2014 -cü ildə planlaşdırılmayan itkilərin 12,4 m. man təşkil etməsini təşkilat üçün mənfi hal hesab etmək lazımdır. Ona görə ki, bu məbləğ təşkilatın mənfəətini bir o qədər azaltmışdır.

Göründüyü kimi, təşkilatda mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planlarının yerinə yetirilməsində olan dəyişiklər nəticə etibarlı ilə mənfəət planının 2013- cü ildə 8,6 m. man. 2014- cü ildə isə 7,2 m. man. kəsirlə yerinə yetirilməsinə səbəb olmuşdur. Mənfəət planının hər iki ildə kəsirlə yerinə yetirilməsi nəticəsində rentabellik səviyyəsi 2013-cü ildə 1,77 faiz plana qarşı 1,74 faiz, 2014- cü ildə isə 1,77 faiz plana qarşı 1,70 faiz təşkil etmişdir.

Beləliklə, magistr dissertasiyası işinin gedişi göstərdi ki, təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz "Bakı" universal mağazasında və bunun təmsalında bütün digər ticarət təşkilatlarında maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar var və bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə müvafiq olar.

1. "Bakı" universal mağazasının mühasibatlığında təsərrüfat hesablı müəssisələr üzrə ümumi gəlirin heblanması üçün "Ticarət müəssisələrində maliyyə nəticələri" üzrə ixtisaslaşmış D. P. Qafanoviç, F. D. Fesenko və A.A.Руманенко "Учет и анализ финансовых результатов в

централизованной бухгалтерии торго" adlı kitabında ayrı - ayrı müəssisələrin hər bir ay üzrə ümumi gəlir planını necə yerinə yetirməsi haqda daha dəqiq məlumat verən ticarət güzəştinin hərəkəti və satılmış ticarət güzəştinin hesablanması üçün verilmiş cədvəldən istifadə edilsə daha əlverişli olar.

2. Mal dövriyyəsinin artırılması və bu sahədə plan tapşırıqlarının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi bir tərəfdən ticarət güzəştləri məbləğinin artmasına, digər tərəfdən bu güzəştlərlə tərs münasibətdə olan tədavül xərclərinin aşağı salınmasına səbəb olur.

Müəssisənin maliyyə vəsaitinin və onların idarə olunmasının xüsusiyyətləri, maliyyə nəticəsinə və onların uçotunun təskili problemləri fəsilərindən istifadə edən müəllif üçüncü fəsildə müəssisənin maliyyə əsaslığının əsası olan maliyyə nəticələrinin təhlilində ekspress və dərinləşmiş həmçinin müəssisənin rentabelliği və onun qiymətləndirilməsi problemlərini konkret informasiyalarla əhatə edir və təsərrüfatın gəlirliyinin artırılması yollarını əsaslandırır.

3. Məhsul satışının ümumi həcmində parça, ayaqqabı, qızıl məmulatları və s. bu kimi məhsulların xüsusi çəkisi getdikcə artır. Odur ki, bu malların hesabına mal dövriyyə həcmi xeyli artırmaq mümkündür.

4. Pərakəndə ticarətdə hələ də mal ehtiyatlarının qorunması, daşınması və satışa hazırlanması ilə əlaqədar olaraq çoxlu səmərəsiz tədavül xərcləri mövcuddur. Halbuki, bu məsrəfləri yükdaşımanın mütərrəqi metodlarını tətbiq etməklə xeyli azaltmaq olar.

5. Bina və avadanlıqlardan istifadəyə görə ticarət müəssisələrinin ödədiyi icarə haqqlarının qədərini nizamlanması da aktualıq kəsb edir. Bu binaları icarə etmək üçün ticarət müəssisələri sənayə müəssisələrinə nisbətən artıq haqq verirlər. Buna görə icarə vermənin və icarə haqqının ödənilməsinin Avropanın digər ölkələrində tətbiq edilən variantlarından istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

6. Tədavül xərclərinin stabil səviyyədə aparılması üçün idarəetmə uçotu sisteminin, i.e.d.prof. Q.Ə.Abbasovun təklif etdiyi "Məhsul istehsalı, məhsul buraxılışı, və maliyyə nəticəsi" modulundan istifadə edilməsi daha məqsədə uyğun olar.

Bu moduldan istifadə həm məhsul istehsalına çəkilən məsrəflər, həm həmin istehsaldan əldə edilən məhsulların satışı həm də satışdan əldə edilən maliyyə nəticəsi haqda dəqiq uçot məlumatı əldə etmək olar.

7. Hər bir ticarət obyektində maliyyə nəticəsini öz aidiyyatına aid etmək üçün xərc və gəlirlərin yenə i.e.d.prof. Q.Ə.Abbasovun, idarəetmə uçotunda tətbiq edilməsi məqsədə uyğun hesab edilən "Məsuliyyət mərkəzləri və baş vermə yerləri üzrə uçotu"nun təşkil edilməsi təklifini də qəbul edib universal maqazasının iş təcrübəsinə tətbiq etmək daha çox səmərə verər.

8. Məhsul və əmtəələrin analitikliyini təmin etmək üçün onların beynəlxalq mühasibat uçotunda tətbiq edilən operativ (mühasibat) uçotu (qalıq) metodunun istifadə edilməsi daha səmərəli olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Q. Ə. "Ticarətdə mühasibat uçuotu" Abbasov. Bakı 1994.
2. Q. Ə. Abbasov, S. M. Səbzəliev və i. a. "Mühasibat uçuotu" (Maliyyə) Bakı 2003.
3. Q.Ə.Abbasov, Muhasibat uçuotunun nəzəriyyəsi. Bakı 2009
4. Q.Ə.Abbasov, Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçuotu. Bakı 2013
5. Белоусов М. С., Дундуков П. С., Калупов В. Г. и др. Бухгалтерский учет в торговле,
Издательство 3-Е, переработ. М. "Экономика", 2004.
6. Мезинцев. П. В., Румянцева М. М., Голованова Л. Э., Фирер Р. А.
Централизованные бухгалтерии в торговле, М. "Экономика" 2003.
7. Давыдов В. Централизация учета в торговле, М. "Финансы", 2004.
8. Куприеенко А. Н. Журнально - ордерная форма учета в торговле, М.
"Экономика", 2001.
9. Капелюш С, Нестеров М. Бухгалтерский учет и хозрасчет в торговле. ж.
"Бухгалтерский учет", 2009.
10. Гафанович Д.П., Фесенко Ф.Д., Шпиг А. А. "Учет и анализ финансовых результатов в централизованной бухгалтерии торгога", М."Экономика", 2006.
11. Гофман Г., Новоселов П. Финансирование и кредитирование в торговле.
М. "Финансы", 2002.
12. Кравченко Л.И. Экономический анализ деятельности предприятий торговли и общественного питания. Минск, "Высшая школа", 2007.
13. Баканов М, Гофман Г, Капелюш С. Проблемы рентабельности торговли.
М., "Экономика", 2007.
14. "Бухгалтерийский учет" ж. 2007-2015.
15. "Maliyyə və uçuot" j. 2000-2015.